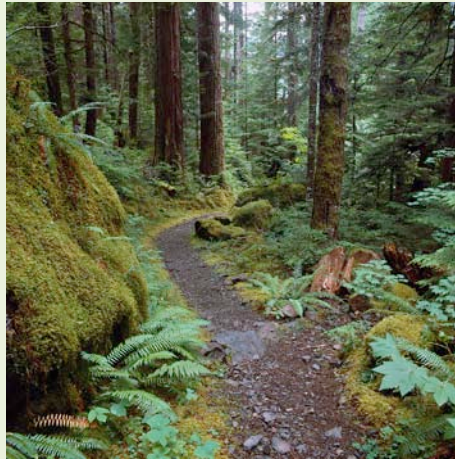

קום והתהלך בארץ

מסלולי סיור באזורי יערות הליונס

כתיבה ועריכה: ליון איציק עפרון

עריכה לשונית: ליון דליה שני

פתח דבר

חברים יקרים,

כאשר כיהנתי כיו"ר ועדת "איכות הסביבה ויער הליונס" ניסיתי, בתמיכת הנציבים, לשדרג את נושא איכות הסביבה ושיתוף הפעולה עם קרן קיימת לישראל וגופי איכות סביבה אחרים, וליצור קשר רגשי של חברי הליונס בישראל ליער ולשיפור איכות הסביבה.

במסגרת זו הגענו להסכם עם קרן קיימת לישראל להתחיל לפתח יער ליונס חדש, אותו אנו שואפים להפוך ליער בינלאומי של ארגוננו. הבחירה נפלה על "יער יתיר" אזור

ייחודי של ספר המדבר בעל היסטוריה יהודית עשירה כבר בתקופת התנ"ך, שבו הצליחה קרן קיימת לישראל לפתח את היער הנטוע הגדול ביותר בישראל. היער הפך למקום עלייה לרגל למומחים מרחבי העולם המגיעים ללמוד כיצד ניתן לגדל יער בתנאי מדבר, ולפתח שיטות לאיסוף מים ייחודיות, פשוט נווה מדבר ירוק בלב השממה הצהובה.

הכוונה היא להפוך את יער הליונס למוקד הזדהות ומשיכה לכל המועדונים. במטרה לעודד את המועדונים להפוך את היערות שלנו למוקד משיכה לטיולי ופעילויות המועדונים, הכנתי חוברת עם הצעות למסלולי טיול לשימוש של המועדונים וכלל החברים.

האתרים השונים במסלולים נקבעו על - פי הגיון מסוים, אך ניתן כמובן לשנות, לדלג ולשלב אתרים ממסלולים שונים, כל זאת על - פי רצון המטיילים.

בברכת חן הארץ

ליון איציק עפרון

debhik@zahav.net.il

שער ראשון: מסלולים בשפלת יהודה ובדרך אל העיר

תוכן העניינים:

מסלול מספר 1: "מבונקר מקורות וקו השילוח" ליער חולדה ובית הרצל.

מסלול מספר 2: ממיני ישראל למשטרת לטרון ולפארק קנדה

מסלול מספר 3: בדרך בורמה ממצפה הראל לשער הגיא ויער הליונס

מסלול מספר 4: מיער הליונס בדרך הגיפים לרכס שיירות ושמורת המסרק.

מסלול מספר 5: מבית הקברות בקרית ענבים, ליד השמונה, דרך דיפנבייקר רכס משלטים, ואתר ההנצחה לחללי גדוד 6.

מסלול מספר 7: מיד השמונה לנווה אילן, למעלה החמישה ולבית הקברות בקריית ענבים

מסלול מספר 1: "קו השילוח" לירושלים, יער חולדה ובית רצל
"בונקר" מקורות בחולדה:

בעיות אספקת המים לירושלים היו ידועות לאורך כל הדורות, והביאו בימי קדם ליצירת מערכות מים מרשימות. בתחילת שלטון המנדט הבריטי בישראל הונחה מערכת צינורות ממקורות הירקון בראש העין לעבר ירושלים, המים זרמו בעזרת 4 משאבות בראש העין, לטרון, שער הגיא ושואבה שדחפו את המים לכיוון ירושלים. בראשית קרבות מלחמת השחרור השתלטו הערבים על התחנה בלטרון שפוצצה לאחר מכן ב-12 באוגוסט 1948 על ידי הלגיון הערבי ומצב המים בירושלים החמיר מאד. כבר ביולי 1948 במהלך ההפוגה הראשונה החלה מקורות בהוראתו של דוד בן גוריון בהנחת קו חלופי שמתחיל בסמוך לקיבוץ חולדה ועובר בדרך בורמה, המים נשבו ממקורות מים שבסמוך לקיבוץ גבעת ברנר. קו זה סיפק כמות קטנה של כ-120 מ"ק מים בשעה, כמות מצומצמת שלא פתרה את בעיות המים של ירושלים, אך העלתה מאד את מוראל התושבים בעיר. לקו זה ניתן השם "קו השילוח" על שמו של מפעל המים העתיק המרשים בעיר ירושלים. בתחילת שנות ה-50 הונח קו מים נוסף רחב יותר. מטעמי בטחון החליטה מקורות להציב את המשאבות בתוך בונקר בטון עמוק באדמה, ובסמוך לו נבנו שתי בריכות מים. בעיר הגדלה ויישובי הפרוזדור נזקקו למים רבים נוספים וכך במהלך השנים בשנת 1979 ו-1994 הונחו שני קווי מים נוספים בקוטר גדול יותר שאמורים לספק את צרכי המים של העיר הגדלה ומתפתחת.

"יער חולדה ובית הרצל":

יער חולדה ובית הרצל נטועים עמוק בהיסטוריה של ראשית הייעור בישראל והמאבק בדרך להקמת המדינה.

מפעל הייעור של הקרן הקיימת לישראל מתחיל בחולדה והוא קשור קשר הדוק בחוזה המדינה בנימין זאב הרצל. כזכור, ההחלטה על הקמת הקרן התקבלה בקונגרס הציוני החמישי שהתקיים בבזל בשנת 1901. חוזה המדינה הלך לעולמו בשנת 1904 וקרן קימת לישראל קיבלה החלטה על הקמת קרן "תרומת עצי זית", שמטרתה לאסוף כספים לטובת רכישת נחלות ונטיעת כרמים של עצי זית לזכרו של הרצל. בכספים שנאספו הוקמה בשנת 1909, במקום שבו נמצא יער חולדה חווה לגידול עצי זית ונבנה בניין מרשים שאמור היה לשמש בית החווה שנקרא על שמו של הרצל. המנהל הראשון של החווה היה האגרונום לואי בריש, שבחר להתגורר בקומה העליונה של הבית ואילו הפועלים התגוררו בקומת הקרקע. במקום נטעו 12000 שתילי עצי זית מתוכם נקלטו, בשל חוסר ניסיון ויידע, רק 3000. היחסים בין המנהל לפועלים היו עכורים מה שהביא בסופו של דבר להחלפתו במנהל אחר, האגרונום יצחק וילקנסקי, ששינה את פני החווה שהפכה להיות חוות לימוד. וילקנסקי החליט לגוון את משק החווה ולהפכו למשק מעורב. ניטעו עצי בוסתן, עצי שקד, עצי חורש ויער כגון: אורנים, ברושים, שיטים וחרובים. בנוסף הוקמו רפת ולול, עובדו שדות פלחה ופותח משק תעשייה חקלאית. מלחמת העולם הראשונה הביאה לגירוש מרבית הפועלים ולנטישת המקום. מכת הארבה, שפשט על הארץ ומחסור חמור במים, גרמו לאובדנה של הצמחייה במקום.

בתום מלחמת העולם הראשונה הגיעה למקום קבוצה של חלוצים שהביאו אתם את הרעיון לייער את השטחים החשופים כדבריהם " נייער את ההר, נחייה אותו וגם ניישב". הרעיון עלה יפה והקבוצות שהגיעו למקום לפרקי זמן קצובים טפחו את ענפי המשק והייעור בסביבה, והכשירו עצמם בעבודה חקלאית.

מאורעות תרפ"ט {1929} פקדו גם את החווה המבודדת ובליל כ"ח באב נלחמו 16 מגיני החווה בפיקודו של יעקב אברמסון איש השומר ושתי נשים שנמצאו בחווה בקרב קשה מול אלפי הפורעים הערביים ולחמו בגבורה. הפורעים הבעירו את הגורן, והמגינים נסוגו בזחילה לבית הרצל בקרב זה נפל אפרים צ'יזיק שהגיע עם הכוח שבא לסייע בהגנת החווה. אפרים הוא אחיה של שרה צ'יזיק שנפלה בתל - חי. לאחר שעות של מצור וקרב הגיעו למקום חיילים בריטים שתבעו מהמגינים לעזוב את המקום, שאכן נעזב והפורעים הבעירו את בית החווה, היער והמשק החקלאי.

חוות חולדה יושבה מחדש בשנת 1931 על - ידי חברי תנועת גורדוניה מפולין, ששיקמו את החווה, היער והמשק החקלאי. בשנת 1937 החליטו חברי הקבוצה לעבור ולהקים את קיבוץם על הגבעה הסמוכה, שהייתה נוחה יותר הן למגורים והן לפיתוח המשק החקלאי.

במלחמת השחרור היוותה חולדה את הנקודה האחרונה, שניתן היה להגיע אליה בביטחון יחסי בדרך מהשפלה לירושלים שהדרך אליה נחסמה. מסיבה זו הפך המקום לתחנת ההתארגנות והיציאה של הלוחמים, בניסיונותיהם לפרוץ את הדרך לירושלים.

שיקום יער חולדה ובית הרצל

בשנת החמישים להקמת המדינה, חברו ממשלת ישראל, קרן קיימת לישראל והמועצה לשיקום 50 מאתרי ראשית ההתיישבות שננטשו ונזנחו, ביניהם בית הרצל בחולדה וסביבתו. קרן קיימת שקמה את הבית שבו ממיצג אורקולי המספר את סיפורו של המקום, כמו כן שוקמה האנדרטה לזכרו של אפרים צ'זיק, בשטח הוצבו מייצגים המתארים פרקים בתולדות המקום, היער טופל והוצבו בו פינות ישיבה ומתקני שעשועים לילדים, סומנו מסלולי סיור, בקומת הקרקע של הבניין נפתחה מסעדה והחווה החקלאית נמצאת בשלבי שחזור ושיקום.

מסלול הסיור

המסלול ההיקפי שאורכו 3 ק"מ, כולל סיור סובב יער ברכב וברגל וביקור בבית הרצל.
"חורשת תל חי:

את המסלול נתחיל מרחבת החנייה של חורשת תל חי, שניטעה במקום בשנת 1920 לזכרם של הנופלים בקרב תל חי ביניהם היה גם חבר חולדה בנימין מונטר, שנשלח בראשית אותה שנה למטולה לטפל בנושאים חקלאיים ולארגן את ההגנה על היישובים בסביבה.

"שדרת האוהבים ו"הבאר העמוקה":

נצא לדרכנו בנסיעה בדרך המקבילה לערוץ נחל שחם, העוברת דרך "שדרת האוהבים" עד לבאר שנחפרה במקום על ידי אנשי חולדה בשנים 1910-1912, בסיועם של מהנדסים גרמנים. עומק הבאר היה 190 מ' בקירוב. התברר שהמים שנשאבו בלחץ אוויר עשירים בגופרית ואינם ראויים לשימוש. מפולת קרקע שהתרחשה במקום סתמה את הגולל סופית על השימוש בבאר זאת.

המחצבה:

ממקום זה נמשיך בסיור רגלי ונטפס לעבר "המחצבה" שהופעלה במקום בתקופת מאורעות תרצ"ו – תרצ"ט {1936-1939}. בשלב מאוחר יותר שימש המקום כאתר למטווחים של חברי ההגנה באזור.

"באר שחם"
נשוב לכלי הרכב ונמשיך בנסיעה לעבר "באר שחם" שהמים
נשאבו ממנה מעומק 9 מ'.

חברי חולדה רכשו מערביי הכפר הסמוך את הזכות לשאוב
ממנה מים לשימושם.

"חורשת רחל המשוררת"
נמשיך את סיורנו ברכב לעבר חורשת "רחל המשוררת"
שניטעה בשנת 1931 לזכרה של המשוררת רחל שמילות
שיריה נגעו עמוק בנפשם של החלוצים וביניהם חברי קיבוץ
חולדה.

"בריכת המים בחורשת הזיתים"
מכאן נמשיך לנקודה האחרונה במסלול המעגלי ביער הלא
היא בריכת המים שנבנתה במקום על ידי חברת מקורות
בשנת 1948. הבריכה נבנתה על - מנת לאגור את המים
שנשאבו מבארות שבסביבה והוזרמו בצינור "קו השילוח",
שהונח במלחמת העצמאות בדרך בורמה במטרה לספק מים
לירושלים הנצורה.

"שביל המיצגים"
נפסע בשביל המייצגים שכל אחד מהם מספר על תקופה
בתולדות המקום, עד שנגיע לבית הרצל, שם נסייר בתערוכה
ונצפה במייצג האור קולי.

ניתן להמשיך וליהנות במקום או לקפוץ בצאתנו מהמקום,
במרחק של כק"מ לכיוון צומת חולדה לסטות מהכביש
ולעלות ולבקר באנדרטת הגבורה, ששולבה יחד עם יד
הזיכרון לחללי חיל ההנדסה ומשם להמשיך ולטייל באחד
משני המסלולים הבאים לכיוון שער הגיא ויער הליונס ולבקר
בחלק מהאתרים שבמסלולים אלה:

מסלול ראשון- מיני ישראל, משטרת לטרון ויד לשריון, פארק
קנדה בעמק איילון שער הגיא ויער הליונס.
מסלול שני - דרך בורמה, גבעת חתולה ומצפה שער הגיא
ויער הליונס.

פרטים על האתרים במסלולים אלה בפרק נפרד.
איך נגיע?

בונקר המשאבות בחולדה נמצא במרחק של כ-8 ק"מ דרומית
מזרחית מרחובות {כביש 411}. למגיעים מתל אביב או
מירושלים: נוסעים על כביש מס' 1 עד למחלף לטרון שם
פונים לכביש מס' 3 לכיוון אשקלון עד לצומת נחשון, חוצים
את הצומת ולאחר כק"מ פונים בצומת חולדה לכביש מס' 411
נוסעים כ-4 ק"מ, חוצים את פסי הרכבת ופונים שמאלה לדרך
עפר המובילה אותנו לעבר בית המשאבות. המגיעים מבאר

שבע ייסעו בכביש מס' 3 עד לצומת חולדה ושם ייפנו לכביש מס' 411 לכיוון רחובות. בגמר הסיור נחזור לכביש נפנה ימינה וניסע כשני ק"מ מזרחה וליד השלט המורה על בית הרצל ויער חולדה נפנה שמאלה לדרך העפר שתוביל אותנו למקום.

מסלול מספר 2 מיני ישראל, משטרת לטרון ואתר ההנצחה

לחיל השריון, מנזר השתקנים, פארק קנדה ויער הליונס

מסלול זה או חלקים ממנו ניתן לשלב עם מסלול יער חולדה, או כמסלול נפרד וההדרכה כיצד להגיע למקום תינתן בהתאם.

"מיני ישראל"

אתר מרתק זה נמצא לא רחוק ממשטרת לטרון. ייחודו בכך שהמטייל בשביליו נחשף למקומות ואתרים מיניאטוריים מדויקים ביותר של מקומות ברחבי ישראל מדן ועד אילת, מעין סיור בזק ברחבי הארץ. המקום נבנה על פי המודל של המדורדם בהולנד.

"משטרת לטרון ואתר ההנצחה לחיל השריון"

ההיסטוריה של לטרון:

משטרת לטרון נמצאת על אחד מהרכסים השולטים על עמק איילון ובגלל מיקומו האסטרטגי והשולט על מספר דרכים העולות לבמת ההר ולירושלים, נערכו בו קרבות מרכזיים במהלך ההיסטוריה של ארץ ישראל החל בתקופת כיבוש הארץ על ידי יהושע בן נון ועד למלחמת ששת הימים. השם לטרון הוא שיבוש ערבי של המשפט הצרפתי Le toron des chevaliers שפירושו "צריח האבירים", עליו נספר בהמשך.

במאה ה-13 לפני הספירה נלחם במקום יהושע בן נון במעלה בית חורון הסמוך ומביס את חמשת מלכי האמורי, מקרב זה אנחנו זוכרים את המשפט "שמם בגבעון דום וירח בעמק איילון" {יהושע י' 12}.

בשנת 165 לפני הספירה נלחם יהודה המכבי בצבא הסלווקי באמאוס שבפארק קנדה הנמצא בסמוך ומכה אותם קשות. במהלך מסעות הצלב נערכים באזור קרבות קשים בין הצלבנים לבין המוסלמים על השליטה בדרכים לירושלים. הצלבנים ממסדר הטמפלרים מקימים מבצר שננטש בשנת 1187 לספירה ונהרס ברובו על ידי הכוחות המוסלמים.

בשנת 1890 מוקם במקום מסדר השתקנים של מסדר הטראפיסטים, החיים במקום עד עצם היום הזה ומתפרנסים בעיקר מגידול זיתים וגפנים ליין. בעקבות המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939, בונים הבריטים באזור תחנת משטרה כחלק ממצודות טיגארט, שנבנו על ידם במקומות שונים ברחבי הארץ. תחנת המשטרה שלטה על הדרך מתל אביב ואזור החוף לירושלים. במהלך המאבק לעצמאות מול הבריטים הפכו תחנת המשטרה וסביבותיה למחנה

מעצר לאנשי המחתרת ומנהיגי היישוב שנעצרו במהלך "השבת השחורה".

עם עזיבת הבריטים ב-14 במאי 1948 נתפסה המשטרה על ידי חיילי הליגיון הערבי הירדני, שתקפו את כלי הרכב שנסעו לירושלים וממנה.

למשטרה הייתה, כמובן חשיבות אסטרטגית ולכן נערכו במקום במהלך מלחמת השחרור מספר קרבות עקובים מדם. הראשון שביניהם נערך ב 24 במאי 1948 במסגרת מבצע "בן נון א" כאשר כוח משולב של חטיבה 7 וחטיבת אלכסנדרוני ניסה לכבוש את המשטרה ללא הצלחה.

כעבור 6 ימים ב-30 במאי במסגרת מבצע "בן - נון ב" נעשה הניסיון השני לכבוש את המשטרה, הניסיון נחל הצלחה חלקית, אך בסופו נאלצו הכוחות לסגת. במהלך מבצע יורם נעשה ניסיון שלישי לכבוש את המשטרה שגם הוא נחל כישלון. בחודש יולי 1948 הצליח כוח של חטיבת פלמ"ח הראל במסגרת מבצע "דני" לכבוש את המשטרה אך נאלץ גם הוא לסגת.

הדרך לירושלים נותרה חסומה והפתרון שנמצא הייתה פריצת "דרך בורמה" כבר במהלך חודש יוני 1948 .

הסכמי שביתת הנשק עם ממלכת ירדן ב-1948 הותירו את המשטרה וסביבתה בידי

הירדנים. האזור והמשטרה נכבשו על ידי כוחות צה"ל במהלך מלחמת ששת הימים.

הגבעה כולה, כולל תחנת המשטרה, הפכה עם השנים לאתר ביקור מעניין ביותר הכולל: תצוגה של למעלה מ - 200 טנקים ממגוון הטנקים של צבאות שונים בעולם, טנקים, רכבים משוריינים וגשרים מתנייעים ששרתו את צה"ל מהקמתו ועד ימינו, וטנקים של צבאות ערב, שנלקחו שלל במהלך מלחמות ישראל.

בבניין המשטרה הוקם מוזיאון לתולדות השריון, ספרייה, מייצגים אורקוליים וחדרי עיון ולימוד. כידוע לכולנו ארץ ישראל נמצאת על מסלול נדידת הציפורים מאירופה לאפריקה ובחזרה ורבות מהן עוברות במסלול זה. באתר השריון הוקם אתר צפרות הכולל מכ"ם משוכלל למעקב אחר נדידת הציפורים.

"פארק קנדה":

פארק קנדה שוכן בעמק איילון במרחק של פחות מחמש דקות נסיעה מזרחה ממשטרת לטרון, על צומת הדרכים תל אביב ירושלים ואשקלון הרי יהודה.

הפארק משתרע על פני שטח של 7,000 דונם, צפונית לכביש תל - אביב ירושלים.

לאחר כמו לאזור כולו, עבר עשיר בהיסטוריה של ארץ ישראל, על חלק הצבענו כבר בסיפורה של משטרת לטרון.

הפארק עשיר במעיינות מים ואדמתו פורייה ולכן שימש כמקום יישוב כבר משחר ההיסטוריה.

בסמוך לפארק נמצא מעלה בית חורון הזכור לנו ממלחמתם של בני ישראל בפיקודו של יהושע בן נון במלכי האמורים.

שרידי היישוב "אמאוס" נמצאים בתחומי הפארק בעיקר באזור "חניון הזיתים" שנמצא מערבית לכביש 3. השם היווני ניתן לעיר "חמת" שבגבול יהודה, ופירושו "מעין מים חמים".

בתקופה החשמונאית, כאשר הצבא הסלווקי הקים את מחנהו באזור אמאוס, שלח יהודה המכבי יחידות קטנות להתגרות באויב ומושכות אותו לרדוף אחריהם במעלה ההר. כוחות הצבא הסלווקי עוזבים ברובם את המחנה ומנהלים מרדף אחרי כוחותיו של יהודה, הם רק לא היו מודעים לכך שלמעשה עיקר כוחותיו של יהודה מסתתרים בהרים מעל לאמאוס וכאשר הצבא נמצא במרדף ובמחנה נשארו כוחות קטנים בלבד, ירד עיקר הכוח היהודי, תקף את המחנה ושרף אותו לגמרי. החל במאה השלישית נקראה העיר "ניקופוליס", שפירושו "עיר אלת הניצחון".

בתקופה הרומית שימש המקום כאתר תענוגות ובית המרחץ

ששרידיו נמצאים בצדו

השני של כביש 3, השתמש במימיו החמים של מעיין. שרידים

מתקופות אלה כולל

שרידי כנסיה נוכל למצוא בעיקר בתחומי הפארק שבצד המזרחי של הכביש, ובאזור בית הקברות מהתקופה המוסלמית.

הפעם הבאה שאנחנו שומעים על "אמאוס" זה בתקופת הכיבוש הערבי. הצבא הערבי הגדול קבע את משכנו באמאוס ומשם יצא לפשיטות ולכיבושים. מגפת דבר שפרצה במקום המיתה כ- 25,000 מחיילי הצבא המוסלמי, מה שהביא לנטישת

המקום ולהפיכת רמלה לבירתם של המוסלמים באזור. מהתקופות היוונית והרומית מוצאים בתחומי הפארק גתות רבות וכן שרידים של גפנים. גידול זה פסק עם בואם של המוסלמים למקום.

האתרים בפארק:

במהלך השנים קמו מספר כפרים, ששכנו בתחומי הפארק ובסביבתו הקרובה: "אמווס", דיר איוב ויאלו. כפרים אלה ניצלו את שפע המים באזור השופע מעיינות וגידלו וטיפחו חקלאות של בוסתני פרי שכללה: שקדים, תאנים, רימונים, גפנים, תות ועוד.

בכביש 3 מזרחה כ- 300 מ' מהיציאה מכביש מספר 1 בסמוך לכנסיית אמאוס נמצאת אכסניית "בית השלום". בחצר נמצאים שרידי כנסייה מן התקופה הביזנטית הכוללים את גומחת התפילה המרכזית וחלק מרצפת הפסיפס. הכנסייה נבנתה על שרידיה של וילה רומית מן המאה השנייה לספירה. "בית המרחץ הרומי"

נצא בחזרה לכביש ולאחר נסיעה קצרה נעצור בצד הכביש בסמוך לבית הקברות המוסלמי, נעבור בשער ונחשף לשרידיו של בית המרחץ הרומי שנחשף בחפירות שקיימה במקום קק"ל בשיתוף עם פרופסור מרדכי גיחון. חשיפת בית המרחץ ושחזורו לא הסתיימה בשל בעיות המצאות קברו שין עובייד ממש מעל לבית המרחץ { יש סברה שהשייך קבור בנשר }, אך ניתן בבירור לראות את שרידי ארבעת חדרי בית המרחץ. הסברה היא שזה היה בית המרחץ הרומי. אל בית המרחץ מובילה אמת מים שהובילה את מי המעיין החם, המופיע במקורות היהודיים {קהלת רבה ז פסוק 19}, מהעיר אמאוס ששכנה ברובה מצדו המערבי של כביש 3.

"גבעת המצפור"

נחזור לרכב וניכנס ימינה בשערי הפארק לעבר דרך הנוף הדרומית של הפארק, לאחר נסיעה קצרה נעצור בסמוך לגבעת המצפור, הצופה על הפארק וסביבותיו. בסמוך למקום נמצאות גתות עתיקות חצובות בסלע, בהן דרכו את הענבים שנבצרו במקום לפני התקופה המוסלמית. "שיח אבן ג'בל"

נמשיך בנסיעה ונעצור מתחת למבנה קבר שיח אבן ג'בל. ממנו נשקפת תצפית מרהיבה של עמק איילון וביום עם ראות טובה ניתן לראות ממרומי הגבעה את נתניה בצפון ואשדוד בדרום. הקבר מנציח את המצביא המוסלמי המפורסם שפיקד על הכוחות המוסלמים, שנטשו את המקום בשנת 639 לספירה בעקבות המגיפה הקשה שפרצה בקרב הלוחמים וקטלה 25000 מביניהם. בכניסה למבנה הקבר נמצאה כתובת המעידה שהמושל הממלוכי של מצודת ירושלים מנכורש בנה את הקבר בשנת 1288 לספירה.

"עין איוב"

הבאר שבסמוך נמצאת בהמשך הדרך נמצאת בין שרידיו של הכפר הערבי דיר איוב, שנותר אחרי מלחמת השחרור בשטח ההפקר. בסמוך לעץ התאנה זורמים שני מעיינות ובסביבה בוסתני עצי פרי שונים.

"רכס התותחים"

נמשיך בנסיעה עד למקום שבו מתפצלת הדרך ונפנה ימינה עד לנקודת תצפית יפהפייה ממנה ניתן לצפות למרחקים לארבע רוחות השמיים. במקום שכנה העיר המקראית איילון הנזכרת בספר יהושע פרק י"ט פסוק 42, העיר נמצאת בשטחו של שבט דן. במקום נמצא את שרידיו של מבצר צלבני בשם קסטלום ארנולדי, שנבנה בראשית המאה ה-12 על ידי המצביא הצלבני פולק מאנז'ו כחלק ממערך ההגנה שהקימו הצלבנים על הדרך בין יפו לירושלים.

"מורד הצבאים"

במורד הצבאים בתוך ניקבה מדופנת באבנים, זורם לו מעיין ששימש בתקופה הביזנטית כמתקן השקיה. מי המעיין זורמים לעבר בריכת אגירה בסמוך להם הוכשר על ידי קק"ל שטח רחב ידיים עם דשא ומתקני פיקניק.

"חורבת עקד"

נחזור לנקודת ההסתעפות של הדרך ונעצור את הרכב מתחת לגבעה של חורבת עקד. נטפס במעלה התלול אל שיא הגבעה שבה נחשפו שרידיה של מצודה מהתקופה החשמונאית ובסמוך מחילה באורך של 25 מ' המסתיימת בבור מים. בהסתעפות של המחילה נמצא, במהלך החפירות, שלד של אדם כשעליו מטבע מן השנה השנייה למרד. נצא מהמחילה ונמשיך לטייל לעבר ראש הגבעה, שם נגלה מתקנים חקלאיים קדומים חצובים בסלע.

"דרך עמק המעיינות"

נשוב אל מפגש הדרכים ונפנה בדרך המובילה לעבר עמק המעיינות. לאחר נסיעה קצרה נחנה את הרכב בשטח החנייה ונרד מן הרכב. נרד ממגרש החניה כלפי מטה לעבר פיר דרכו זרמו מימים המעיינות הזורמים במקום. עתה בידינו שתי אפשרויות: האחת - לחזור לרכב ולהמשיך במורד עד לבריכת המים שבסמוך למעיין התמרים, או לחילופין נשלח מישהו עם הרכב לנקודה זאת ואנחנו נמשיך לטייל רגלית לאורך דרך יפהפייה באורך של כ-1,500 מ', המובילה אותנו בין עצי בוסתן, בסמוך לשרידי שתי אמות המים שנחפרו במאות ה-3 וה-4 לספירה והתעלה שהובילה את המים במורד הדרך לעבר רחבת מעיין התמרים. מערכת מים זו הייתה מערכת המים המרכזית של העיר ניקופוליס, כפי שנפרט בהמשך. "חניון הזיתים".

נצא משערי הפארק ונחצה את כביש 3 לעבר פארק הזיתים וחניון הזיתים, הנמצאים ממערבו של הכביש. בשטח זה {כמו בשטח שממזרח לכביש}, נמצא את שרידיה של העיר אמאוס. את טיולנו ניתן לסיים ביער הליונס בדרך בורמה הנמצא כ-5 ק"מ דרומית מערבית.

איך נגיע?

מספר דרכים מובילות אותנו לכיוון האתרים שבמסלולנו: לבאים מתל אביב ניתן להגיע מכיוון רמלה בכביש מספר 424 לעבר צומת שבע,

לחילופין ניתן לנסוע על כביש מספר 1 עד לצומת לטרון ושם לפנות מערבה לכיוון כביש 424 והדרך המובילה לאשקלון. המגיעים מירושלים יסעו על כביש מספר 1 עד לצומת לטרון שם יפנו מערבה לכיוון משטרת לטרון ומיני ישראל. המגיעים מכיוון בית שמש יסעו עד לצומת שער הגיא שם יפנו לכביש מספר 1 עד לצומת חטיבה 7, שם ירדו מהכביש ויסעו על כביש 424 המוביל אותנו לעבר אתר השריון ומיני ישראל.

מסלול מספר 3 - ממצפה הראל לדרך בורמה לשער הגיא:

רקע:

בטרם נתחיל במסלולים עצמם מן הראוי לתת רקע קצר להתרחשויות בתקופה שבין כ"ט בנובמבר 14 במאי. שמחת היישוב על החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר על סיום המנדט הבריטי בארץ ישראל והקמתן של שתי מדינות נענתה כבר למחרת היום בהתנגדות הערבית שבאה לידי ביטוי

בהתקפות על יישובים יהודיים מבודדים ובניסיונות לשבש את דרכי התחבורה. שני אוטובוסים של אגד שהיו בדרכם מנתניה ומחדרה לירושלים הותקפו מן המארב ליד צומת נחלין {כיום צומת נחלים}, על ידי פורעים מהכפר פג'ה, הרגו שישה מנוסעי האוטובוסים ופצעו שישה נוספים.

הוכרזה שביתה כללית של ערביי ארץ ישראל ונערכו הפגנות בירושלים במהלכן נשדד ונשרף המרכז המסחרי היהודי. התקפות אלה על התחבורה הלכו וגברו מבלי שהשלטונות הבריטיים התערבו,

ולפעמים אף סייעו לפורעים הערביים. עיקר הניסיונות נעשו לשבש את התחבורה לירושלים וממנה, מה שהביא את ההגנה לחפש דרכים חלופיות לתחבורה תוך עקיפת האזורים המסוכנים, המאוכלסים ביישובים ערביים, והצבת אנשי פלמ"ח סמויים באוטובוסים. עם הזמן התאפשרה הנסיעה בשיירות בלבד, שהיו מלוות ברכבים מרכבים משוריינים "תוצרת בית", שמוגנו בשיטת "הסנדוויץ". ההתקפות על השיירות מהשפלה לירושלים התבצעו בדרך כלל בצוואר הבקבוק של הקטע המתפתל באזור שער הגיא – באב אל וואד.

ביום שישי ה - 14 במאי, שעות מספר לפני סיום המנדט הבריטי על ארץ ישראל, הכריז דוד בן גוריון על הקמת מדינת ישראל. עוד באותו לילה החלה פלישת צבאות ערב לארץ ישראל והלגיון הירדני בפיקוד בריטי, שחנה בתחומי הארץ, התחיל בהרעשת תותחים על השכונות היהודיות של ירושלים.

הקרבות על הדרך לירושלים היו קשים ביותר. הלגיון הירדני התמקם במשטרת לטרון והדרך מהשפלה לירושלים מלטרון ועד להר - טוב נחסמה בסוף חודש מאי 1948 על ידי כוחות מצריים, ובכך נמנעה האפשרות למעבר כלי רכב מחולדה לשער הגיא.

לוחמי חטיבת הראל התחילו לחפש דרכים חלופיות, וסיירו ברגל ברכס בית ג'יז-סוסין, שהייתה בחלקה תלולה מאוד וסלעית. המצב הטופוגרפי הביא להחלטה שהאספקה תועבר בגיפים עד בית סוסין ומשם באמצעות סבלים ופרדות. במקביל גויסו מאות פועלים וציוד מכני כבד שעבדו מסביב לשעון על מנת להכשיר את המורד הסלעי. קטע דרך זה היה מוסתר מעיני האויב המצרי שישב לרגלי תל בית שמש והלגיון הירדני שהחזיק ברכס לטרון.

שלב ההכשרה הראשון הסתיים ב - 11 ביוני 1948 עם כניסת הפסקת האש הראשונה לתוקפה. בשלב זה היה צורך לגרור את המשאיות בעליות על ידי טרקטור ולעתים אף נאלצו

לפרוק את המשאיות מתכולתן ולהעביר אותה בידיים
למשאית שהמתינה
בצד השני. תקופת ההפוגה נוצלה היטב לשיפור הדרך
האלטרנטיבית, שניתן לה השם "דרך בורמה", כינוי הלקוח
מהדרך המוסווית שפרצו הכוחות הבריטיים במהלך
מלחמת העולם השנייה בין בורמה לסין מתחת לאפם של
היפנים. במקביל לסלילת דרך בורמה הוקם "מפעל השילוח"
קו צינור מים הכולל שתי תחנות שאיבה מבריכה
שליד חולדה שעקף את לטרון ואפשר העברת מים לירושלים
הנצורה.

ועתה אל הנקודות בדרך:

"מצפה הראל"

ניסע על כביש 44 מצומת נחשון לכיוון אשתאול, נעבור את
הפנייה לקיבוץ הראל ולאחריה שילוט לדרך המובילה למצפה
הראל, נקודת המוצא לסיורנו ב"דרך בורמה". במקום שרידי
מבנה ששימש כמבנה בית הספר של הכפר בית ג'יז, בסמוך
לו מגדל תצפית נגד שריפות של קק"ל, שהכשירה את דרך
בורמה כחלק מ"פארק רבין". מבנה בית הספר קשור לסיפור
לא נעים ממלחמת השחרור- פרשת ההוצאה להורג של מאיר
טוביאנסקי, שתמציתו נביא כאן: מאיר טוביאנסקי, שהיה איש
הגנה רב פעלים, נחשד בהעברת מידע שגרם לפגיעה במתקני
מים בעיר ירושלים. טוביאנסקי נקרא על ידי איסר בארי שהיה
ראש המודיעין של ההגנה. לישיבת חירום. עם כניסתו לחדר
נעצר והועמד לחקירה שבסיומה הואשם בריגול. הוא הוכנס
למכונת שיצאה מתל אביב לכיוון חולדה ולאחר מכן לעבר
שרידי הכפר הערבי הנטוש בית ג'יז, ולאחר משפט קצר הוצב
ליד קיר בית הספר, עיניו כוסו וכיתת יורים הוציאה אותו
להורג וגופתו נקברה בבור שנחפר במקום. בארי נשפט
בפקודת בן גוריון וסולק מהצבא. אלמנתו של טוביאנסקי
תבעה לחקור את פרשת הוצאתו להורג של בעלה והפרקליט

הצבאי הראשי אהרן חוטר ישי פסק שטוביאנסקי הואשם על לא עוול בכפו. ב- 1.7.49, כשנה לאחר המשפט, כתב דוד בן גוריון מכתב לאלמנתו של מאיר טוביאנסקי בו הודיע לה שבעלה נמצא חף מפשע והריגתו הייתה טעות מצערת. שמו הטוב הושב לו והוענקה לו דרגת כבוד של סרן. לפני שנצא לדרכנו נעצור ליד מפת התבליט "ממעוף הציפור" שהציבה קק"ל במקום להמחשת דרך בורמה ואתריה. נצפה לעבר דמויות הלוחמים שהוצבו בנקודת גובה 314. ניכנס לדרך העפר ונתחיל בסיוורנו לעבר התחנה הבאה, לאורך כל הדרך מוצבים שלטי הסבר ומומלץ לעצור לידם ולקרוא את הכתוב.

"עין סוסין"

המעין, ששימש את הכפר בית סוסין שנכבש ב-28 במאי 1948, שוקם על ידי קק"ל. זאת הנקודה שבה נפגשו בלילה שבין 29-30 במאי 1948 שני הג'יפים של חטיבת הראל שיצאו זה לקראת זה, בכדי לבדוק את עבירות הדרך. נעצור במקום, נרד מכלי הרכב ונתיישב בצל העצים שבחניון. ניגש לבית השאיבה, על המבנה וצינורות המים נמצא שלטי הסבר המספרים את סיפורו של המקום. העיפו מבט לעבר עץ האקליפטוס הגבוה שבמרכז החניון, שתחתית גזעו מזכירה רגל של דינוזאור.

"מעלה תאנים"

נמשיך בנסיעה מזרחה כק"מ ונגיע לשדרת עצי תאנה השתולים משני צדי הדרך. זהו המקום שבו טרם השלמתה של דרך בורמה, הועבר הציוד על גבי ג'יפים, פרדות ומאות סבלים מתנדבים. בצידו השני של המעלה המתינו המשאיות שהגיעו מירושלים האספקה הועמסה עליהם והובאה לעיר

הנצורה. להמחשת סיפור זה הוצבו במקום פסלי ברזל של ג'יפים ומשאיות.

" הסרפנטינות "

ממשיכים בנסיעה מזרחה ומגיעים למורד תלול. מומלץ להוריד כאן את הנוסעים מהרכב שימשיכו ברגל בעוד הנהג מוריד את הרכב. בדרך זו הושמה רשת ברזל באדמה על מנת לסייע לכלי הרכב בנסיעתם. בקצהו התחתון של המורד נראה קטע מצינור המים שהונח במקום כאנדרטה ל"קו השילוח", שהחליף את קו המים הראשי לירושלים, אחרי שב-12 באוגוסט 1948 פוצצו הירדנים את תחנת השאיבה בלטרון. נמשיך בנסיעה עד לחניון עץ החרוב, ממנו ניתן לצפות אל שמורת המסרק. הדרך נמשכת עד לתחנה הבאה שהיא מעיין "עין חילה", הנובע בצד הדרך. זהו מקום המפגש בין דרך בורמה לדרך עוקף לטרון, שלפני סלילת דרך בורמה, שכונתה "דרך האיילות". שמה ניתן לה על שם המשוריינים של חטיבת "גבעתי" שכינוים היה "איילות", שנהגו לנסוע עליה. תחנתנו הבאה היא "עין מסילה", מעיין מדופן באבנים היוצרות צורת באר.

בכל המקומות שהזכרנו נמצא ספסלי חניון ובחלקם אף מתקני משחק לילדים. מנקודה זאת ממשיכה הדרך לעבר כביש שער הגיא.

"חירבת חתולה – מצפה שער הגיא"

ממשיכים בנסיעה ולפני שמגיעים לכביש פונים מזרחה וממשיכים בנסיעה כ-500-600 מ' עד לאתר ההנצחה לגדוד החמישי של חטיבת הראל וסיפור הקרבות באזור בתקופת מלחמת השחרור. נטייל במסלול ונהנה מתצפית מרהיבה על פיתחת שער הגיא והמשלטים שחלשו על האזור. השם שער הגיא מקורו מן השם הערבי של המקום "באב אל ואד עלי". בנימין זאב הלוי ספיר, כתבו של העיתון "הלבנון", היה הראשון שבשנת 1869 השתמש בשם עברי זה והוא כותב " הדרך העולה מיפו לירושלים כמעט נגמרה בכי טוב, ושתי עגלות רתומות לסוסים הולכות ושבות בכל יום, ומשך עשר

שעות תימשך ההליכה מיפו לירושלים, כי באמצע הדרך אצל באב אל ואד {שער הגיא} יחליפו הסוסים".

מקורו של השם בערבית בא לו, כנראה, על שם המבנה על שמו של האימאם עלי שעמד במקום ושימש כמקום תפילה למוסלמים. מסתבר, כי שבעה מקומות שונים ברחבי ארץ ישראל מזוהים כמקום קבורתו של אימאם עלי שהיה מקודש למאמינים המוסלמים.

בסביבה נתגלו שרידים של דרך רומית מהשפלה לירושלים.
"חאן שער הגיא"

ממולנו בצד הכביש העולה לירושלים, ממש בפתחת הדרך, מבנה אבן ששוקם ושופץ בשנים האחרונות על ידי קק"ל. זהו חאן שער הגיא וממול מעל לתחנת הדלק שרידי מגדל שמירה מהתקופה התורכית. מושל ירושלים "סוראיה פאשה" בנה בשנת 1860 שורה של מגדלי שמירה, ששמרו על הדרך בין יפו לירושלים. במהלך ביקורו של הקיסר פרנץ יוזף כששב ממסעו לחנוכת תעלת סואץ. במקום נסללה בשנים 1867-1869 דרך שנחנכה רשמית ב- 10 בדצמבר 1869. סלילת הכביש הביאה בעקבותיה תנועה ערה של נוסעים מן השפלה לירושלים, ביניהם תיירים וצליינים רבים. בעקבות התנועה הרבה בנה מושלה של ירושלים בשנת 1873 את החאן, שכפי שנאמר שופץ ושוחזר על ידי קרן קימת לישראל.

"יער הליונס" – אנדרטת המח"ל.

נחזור בדרך לעבר כביש 38 נחצה אותו וניכנס ליער בורמה, בפתחו נמצא את "יער הליונס" ואתר ההנצחה לחיילי "המח"ל" { מתנדבי חוץ לארץ שהתנדבו להלחם במסגרת צה"ל במלחמת השחרור}. על האנדרטה הבנויה משלוש האותיות מ,ח,ל חקוקים שמותיהם של אנשי המח"ל שנפלו במהלך קרבות מלחמת השחרור וסמלי היחידות בהן שרתו. כאן מסתיים הטיוול.

מסלול מספר 4: יער הליונס, דרך הג'יפים רכס

שיירות, שמורת המסרק

מ"יער הליונס – בדרך הג'יפים"

את סיורנו נתחיל בחניון יער הליונס, ונעפיל בדרך העולה לעבר שמורת המסרק. זוהי דרך תלולה עבירה גם לרכב קל, אך עדיפה כמובן לנסיעה ברכבי שטח. לאחר נסיעה של כ-3 ק"מ נגיע לשלט המפנה אותנו לעבר המשלטים שבהר אורנה. נסטה מן הדרך ולאחר כ-600 מ נגיע לצומת שבילים. השביל האחד פונה למשלט 16 והשני למשלט 21.

"משלט 21"

הרכס עליו נמצאים שני משלטים, אלה, שולט על דרך שער הגיא שמתחתינו. בלילה שבין 9-10 במאי 1948, במסגרת מבצע "מכבי", כבשו לוחמי חטיבת פלמ"ח הראל את הגבעה הנישאת לרום של 548 מ' מעל פני הים. למחרת היום ניסו הערבים לכבוש מחדש את המקום ונהדפו לאחר קרב קשה ביותר שהתפתח במקום. נרד מן הרכב ונלך בשביל המסומן לעבר לוחות השילוט המסבירים את המראות המתגלים מנקודה זו. בנקודת התצפית חקוקות שורות מתוך השיר "באב אל וואד" שכתב חיים גורי: "פה אני עומד, ניתב ליד האבן, כביש אספלט שחור, סלעים ורכסים. ערב אט יורד, רוח ים נושבת, אור כוכב ראשון מעבר בית מחסיר" ... נסיים את ביקורנו, נחזור לרכב ונמשיך לעבר שיאו של הר אורנה.

"משלט 16"

שיאו של ההר הינו "משלט 16" עליו מוצבות שתי אנדרטאות עשויות אבן ועליהן שבילים, סמלו של הפלמ"ח שרבים מלוחמיו נפגעו בקרבות על משלט זה. נמשיך לסייר ברגל למצפה "רמה", שהוכשר על ידי חניכי תנועת הנוער "רמה" של התנועה הקונסרבטיבית כחלק מפעילות הכשרת האתרים

. בשביל ובמצפור ספסלי עץ בצילו של עץ אלון עתיק . נמשיך להלך בשביל ובסמוך לקרחת היער, ליד קבר שיח', נפגוש את שלטי ההסבר על הקרב המכריע במבצע "מכבי". נסוב ונשוב על עקבותינו ונחבור שוב לדרך הראשית- הלא היא דרך בורמה המקורית - עד שנגיע לסופה. למתעניינים, מומלץ לעלות על כביש 3955 ולנסוע לגבעה הסמוכה החולשת על סוף הדרך ועליה שלטי הסבר המספרים את סיפורו של המאבק על הדרך לירושלים.

" שמורת המסרק"

נעלה על כביש 3995 מערבה לעבר בית מאיר }בית מחסיר בשיר "באב אל וואד", ונפנה ימינה על פי השילוט לכיוון שמורת המסרק. נגיע למגרש החנייה וננוע רגלית באחד מן השבילים המעגליים בתוך החורש הים תיכוני היפה, שסבל משריפה גדולה בקיץ 2006. בקצה המסלול נגיע לנקודת תצפית נוף מרהיבה על האזור כולו, ולקבר שי"ח "נבי עג'מי" הפרסי, המזוהה עם הגלב האישי של הנביא מוחמד. קדושתו של האתר שמרה על עצי החורש שבמקום ובעיקרם עצי אורן ירושלמי טבעי מפותחים ביותר שצמרותיהם נראות מאזור החוף כשיני המסרק ומכאן שמה של השמורה. הכפר בית מחסיר, שבסמוך לשמורה היווה במלחמת השחרור מוקד לפגיעות בשיירות העולות לירושלים. לוחמי הפלמ"ח כבשו את הכפר וביצרו את שמורת המסרק. האספקה, שהגיעה בדרך בורמה המסתיימת בנקודה שבה הדרך נפגשת עם כביש 3995, עברה מצומת שואבה לעבר העיר ירושלים.

כאן מסתיים טיולנו. אתרים נוספים לביקור כאנדרטת הפורצים בסמוך לצומת שואבה, במסלול הבא.

כיצד נגיע:

הדרך הנוחה להגיע למקום היא בנסיעה על כביש 1 ופנייה ימינה בצומת שואבה, לכיוון בית מאיר.

מסלול מספר 5- "מבית הקברות בקרית ענבים, ל"יד השמונה" ו"נווה אילן" ההיסטורית, אתר ההנצחה של גדוד 6, לדרך דיפנבייקר ורכס משלטים

"בית הקברות של חללי חטיבת הראל בקרית ענבים" נדלג על מקומות מעניינים לטיול בסביבה כגון: מעלה החמישה, הר אדר, גבעת הרדאר, הר הרוח, חוות העיזים ועוד. נשוב על עקבותינו לעבר אבו גוש או לחילופין לכיוון מעלה החמישה כאשר יעד ביקורנו הוא בית הקברות בקרית ענבים.

ייחודו של בית הקברות הצבאי בקרית ענבים הוא היותו מוקדש ללוחמי חטיבת פלמ"ח הראל, ששכלה במהלך מלחמת העצמאות 138 מלוחמיה והיו לה עוד כ-500 פצועים. הפסל מנחם שמי אביו של ג'ימי שעליו נכתב הספר "חברים מספרים על ג'ימי, פיסל במעלה הערוץ פסל של אריה רובץ וחיים גורי משורר הפלמ"ח כתב את השיר שבמילותיו מופיעה השורה " הצעירים הקבורים כאן בגיא הנסתר".

גדוד הפורצים ישב במעלה החמישה ומכאן נהגו לצאת לפשיטות על הכוחות הערביים, בדרכם דרך הגיא שמעו את הלמות פטישיהם של חיילי החק"ש -חיל קשישים-, שחצבו את הקברים לקראת הבוקר הבא, סיפור זה מתואר בשיר על קרב הראל- "פום, פופופום. ליבנו עוד ינום"....., חלק מן הקברים הם קברות אחים של חיילים שנפלו באותו יום קרב, ביניהם קבר חללי קרב הקסטל שגופותיהם הושחתו על ידי הערבים לבלי הכר. אין מתאים יותר ממקרה זה להשתמש באמירה: " במותם ציוו לנו את החיים". אין צל של ספק

שלוחמי חטיבה הראל היו אלה שהבטיחו למדינה את הדרך לירושלים.

"יד השמונה ונווה אילן הישנה:

נחזור לכביש מספר 1 נשים פעמינו בדרכנו חזרה מערבה, וביציאה הראשונה נפנה ימינה לעבר תחנת הדלק הידועה בפסליו של אליל הרוק האגדי אלביס פרסלי שבעל התחנה הוא ממעריציו המושבעים. נפנה ימנה לעבר קיבוץ נווה אילן כשמימיננו אולפני ג.ג.. עד לתחנתנו הבאה, מושב יד השמונה.

מושב "יד השמונה"

זהו מושב ייחודי שנוסד בשנת 1971 על ידי נוצרים פרוטסטנטים אוהבי ישראל והתנ"ך מפינלנד. העם הפיני התנגד במהלך מלחמת העולם השנייה להסגרת יהודי פינלנד לידי הנאצים, לצערם של הפינים 8 יהודים שמצאו מקלט בארצם הוסגרו ונשלחו למחנות ההשמדה, לפני שההתנגדות הצליחה לבלום את המשך המעשה. מותם של השמונה הותיר את העם הפיני בתחושה קשה והקמת המושב וקריאתו

בשם "יד השמונה" מהווים מעין מהלך כפרה על מעשה זה. למי שלא יודע כיצד הגיעו יהודים לפינלנד זהו סיפור מעניין כשלעצמו: בתקופת שלטון הצארים הייתה פינלנד תחת שלטון רוסי וחיל מצב נשלח לשם שכלל מגויסים שנלקחו לצבא לתקופה של 25 שנים ונשלחו למקומות רחוקים. כעבור 25 שנות שירות צבאי נתנה לחיילים המשתחררים אפשרות להשתקע במקום ויהודים רבים נצלו הזדמנות זאת והשתלבו בחייה של המדינה.

בשנת 1949 קמה בפינלנד אגודה בשם "כרמל", שארגנה הרצאות וסמינרים על ישראל. כתוצאה מפעילות האגודה התחילו להגיע בשלהי שנות החמישים תחילת שנות השישים קבוצות של מתנדבים מפינלנד, הראשונה מביניהם הגיעה לקריית ענבים.

בשנת 1964 הגיע לקריית ענבים ספו ראולו בלי קשר לאגודת כרמל-. בשנת 1968 יזם ספו בקרית ענבים מפגש סמינר אליו הגיעו מתנדבים פיניים ששהו בקיבוצים ברחבי הארץ, שם עלה בפעם הראשונה הרעיון להקים קיבוץ פיני. בעקבות הביורוקרטיה הישראלית נאלצה הקבוצה בראשית דרכה להעמיד את צריפי המגורים בשטחו של קיבוץ נווה אילן. לאחר 3 שנים הגיעו סוף סוף האישורים להקמת היישוב וגרעין של 7 אנשים ספו ורעייתו ושבע נשים נוספות עסקו בפירוק הצריפים, העברתם והקמתם במקום שיועד להקמת היישוב. החל משנת 1978 התחילו להיקלט במקום גם יהודים – בעיקר יהודים משיחיים המהווים כיום את רוב מניינם של התושבים במקום, הראשון היה יהודי משיחי בשם אלי בר דוד. צביון החיים בכפר יהודי בעיקרו, השפה המדוברת היא עברית, במקום בית הארחה ומסעדה השומרים על כשרות, חגי ישראל נחוגים בכפר, הילדים נימולים ומשולבים במסגרת בית הספר האזורי, ובתום הלימודים הם מתגייסים לצ.ה.ל. מקורות הפרנסה העיקריים של התושבים הם כמובן בית ההארחה, והנגרייה הידועה בטיב המוצרים בסגנון סקנדינבי וברמת הגימור הגבוהה שלהם.

בשנת 2000 נחנך במקום בשיתוף עם אגודת "בית שלום" משוויץ ורשות העתיקות, גן תנכ"י ייחודי בו נטעו כרמי זיתים

וגפנים, שוחזרו בית בד, גת, שומרה, מקווה טהרה, גורן, מערת קבורה ובית כנסת גלילי מהתקופה הביזנטית. במקום מתקיימים סמינריונים וסדנאות בנושאי התרבות החומרית בתקופת התנ"ך.

"נווה אילן הישנה"

נצא מיד השמונה ונמשיך לנסוע מרחק קצר לעבר נווה אילן הישנה. בשנת 1946 הורה דוד בן גוריון על הקמת יישוב/משלט על הדרך החולשת לירושלים. בחודש אוקטובר 1946 עלה למקום גרעין של 31 צעירים ביחד עם חולית עובדים של סולל בונה, והתמקמו באוהלים ובשלב מאוחר יותר בשני צריפים. מבנה אבן של אפנדי טורקי שעמד במקום עוד מן המאה ה-19 שימש להם כחדר אוכל, מטבח ומרפאה. חיי המתיישבים היו קשים מאד, מה עוד שבסוף חודש נובמבר 1947 נתקו הכנופיות הערביות את הדרך לירושלים ושלטו על הסביבה כולה מרכסי ההרים הסבבים את שער הגיא. במהלך מלחמת השחרור מילא הקיבוץ את הייעוד לשמו הוקם – יישוב משלט. חמישה ממקימי היישוב נפלו במהלך הקרבות. לאחר סיום מלחמת העצמאות החלה התפוררות איטית של הקיבוץ עד שבחודש נובמבר 1956 ננטש המקום כליל. בשנת 1970 הוקם היישוב נווה אילן במקום שבו הוא שוכן כיום.

לקראת שנת ה-50 להקמת המדינה חברו קרן קימת לישראל והמועצה לשימור אתרי ראשית ההתיישבות לשחזור ושיקום נווה אילן הישנה.

נשוב לכביש מספר 1 בדרכנו וניסע מערבה כקילומטר, נרד מהכביש ימינה לתחנה הבאה בטיולנו.

"אנדרטת פורצי הדרך לירושלים ורכס משלטים בדרך דיפנבייקר"

אנדרטת פורצי הדרך לירושלים נמצאת ממול לצומת שואבה בסמוך לחניון אתר ההנצחה ללוחמי גדוד 6 של הפלמ"ח שליוו במלחמת השחרור את שיירות פורצי הדרך לירושלים. האנדרטה עשויה מבסיס בטון ממנו יוצאים שישה מוטות מתכת בדמות אצבעות המצביעות על הכיוון לבירה ירושלים. למרגלותיה הכתובת "למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט". בסמוך לאנדרטה שרידי שוחות וחומה עתיקה מאבנים גדולות, אלה שרידי הכפר הערבי חירבת א-זנקלה.

נעצור להתרשם מאתר ההנצחה של חיילי גדוד 6 של חטיבת הפלמ"ח הראל, ונסייר משלט לשלט המסמלים את קרבות החטיבה על הדרך לירושלים ועל שחרורה של העיר.

בסמוך לאתר נעלה על דרך עפר המסומנת באדום לכיוון דרך רכס משלטים-דרך דיפנבייקר הקרויה על שמו של ידיד ישראל שכיהן כראש ממשלת קנדה בשנים 1957-1963. בכניסה לדרך העוברת בגדה הדרומית של נחל יתלה, נעצור ליד שלטי ההסבר ונצטייד בדפי הסבר שנמצא בתיבה המוצבת במקום. לאחר נסיעה של כקילומטר נגיע לאתר שבו מוצבים שרידי משאיות משוריינות מתקופת מלחמת השחרור שנפגעו במהלך ניסיונות העברת השיירות לירושלים – ניתן לצפות במשאיות אלה בנסיעה על כביש מספר 1. נעצור להאזין להסברים בעברית ובאנגלית המספרים את סיפור פריצת הדרך לירושלים והשיר באב אל וואד מושר על ידי יפה ירקוני אותם נוכל לשמוע בלחיצת כפתור על התיבה הקולית הניצבת במקום.

נחזור לרכב ונמשיך בנסיעה עד לנקודה בה מסתעפת הדרך נמשיך ימינה במסלול הירוק ונגיע לגן היפני. נחנה את הרכב

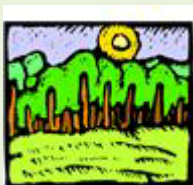
בצומת וננוע לעבר הגן המוקדש למייסד "בית השלום" היפנית האב אוצוקו. בגן המשלב עקרונות אופייניים לגנים היפניים ומשולב בו דגם מיניאטורי של מפת ישראל. הגן הוקם על הדרך העולה לירושלים מפני שעל פי אמונתם של חברי הקהילה ירושלים היא המפתח לשלום העולם.

נשוב לרכב ונמשיך בנסיעה בדרך דיפנבייקר, נעצור ונצפה על הדרך לירושלים ונבין עד כמה החשיבות האסטרטגית של השליטה על רכס זה.

נעבור ליד משלטים 6-7-8 המהווים את הסיבה לשם שניתן לרכס. משלטים אלה נכבשו על ידי לוחמי הפלמ"ח במלחמת העצמאות והיו נתונים להתקפות נגד מצד לוחמי הלגיון הערבי שישבו "ברכס התותחים" שב"פארק קנדה- איילון". דרכנו ממשיכה לעבר משלט 10 הנמצא במרחק של כ-2 ק"מ שעמד ממש בחזית מול חיילי הלגיון שישבו במשלט המכונה "רכס התותחים". נמשיך בנסיעה עד לצומת המובילה אותנו שמאלה לעבר שער הגיא וימינה לעבר פארק קנדה. אנחנו פונים שמאלה ונוסעים חזרה לעבר היציאה לכביש מספר 1 בסמוך לתחנת הדלק בשער הגיא, כאן מסתיים טיולנו.

סוף דבר:

ליקטנו והרכבנו כאן חמישה מסלולי סיור סביב "יער הליונס" הספוגים בהיסטוריה של עמנו בעבר הרחוק והקרוב יותר. בסביבה אתרים מעניינים נוספים רבים וכמובן ניתן לשלב ביקור ופעילות ביער שלנו. רק "קחו מקל, קחו תרמיל וצאו לטייל באתריה היפים של ארץ ישראל".

שער שני: רכסי הגליל העליון המזרחי ועמק החולה

תוכן העניינים:

מסלול מספר 1: מסלולים ביער בירייה

מסלול מספר 2: מעין זיתים הישנה למצודת צפת

מסלול מספר 3: מצומת עין זיתים למצודת ישע ורכס רמים

מסלול מספר 4: שמורת החולה ואגמון החולה

מסלולים בצפון הארץ:

מסלולים 1-3 "יער בירייה"

במדרונות ההרים צפונית לעיר צפת מצוי אחד מגושי היערות הגדולים במדינה, יער שבו למעלה מחמישה מיליון עצים, משתרע על שטח של כ-20 אלף דונם. פסגותיו של היער מגיעות לגובה של למעלה מ-900 מ' מעל פני הים. מרבית עצי היער נטעו על ידי קק"ל בשנות ה-30 ובראשית שנות ה-50 של המאה הקודמת במטרה לספק פרנסה לעולים החדשים

שהגיעו לארץ ובכדי לתפוס שטחים ולמנוע התיישבות פראית של בדואים על אדמות הלאום.

מנקודות תצפית שונות ביער ניתן לצפות אל הנופים המרהיבים של רכס הרי נפתלי, החרמון והגולן, עמק החולה, רמת כורזים והכנרת. קרן קימת לישראל פרצה דרכי יער המאפשרות טיולים באתרים ההיסטוריים והארכיאולוגיים שביער: שרידי בתי כנסת עתיקים, קברי צדיקים ואתרי טבע מקסימים.

היער מורכב ברובו מעצי אורן ירושלים, המעורבים במינים אחרים כמו: האורן הקנרי, אורן ברוטיה והברוש האריזוני ובחלקה הייחודית של עצי ארז אטלנטי הנמצאת בצד הדרך המוליכה ממצודת בירייה לחוות בת יער. בצד כל אלה נמצא בחלקות החשופות את צמחיית הבר של הגליל: שיחי אחי רותם החורש, שיחי קידה שעירה, הלוטם המרווני, כלניות, נוריות, רקפות וסחלבים שכל אחד מהם פורח בשלל צבעיו בעונות השונות של השנה. אחת החלקות המיוחדות ביער היא החלקה שבה פורחת מדי שנה במחצית אוקטובר, סוף עונת הסתיו ולפני בוא החורף, "החלמונית הגדולה", הבולטת בפריחתה הצהובה. פרחי החלמונית גדלים בריכוזים מבודדים ועונת הפריחה שלהם קצרה ומרוכזת ונמשכת כשבועיים. תפוצת החלמונית בארץ ישראל היא בעיקר בצפון הנגב, ביהודה ובשומרון, בגליל העליון ובגולן. נחזור לחלמונית כשנפרט את מסלולי הטיול ביער בירייה.

ההיסטוריה של בירייה:

בתקופת המשנה והתלמוד היוותה בירייה מרכז תורני גדול ושישה מחכמיה ידועים מן המשנה.

לאחר גירוש ספרד שימשה בירייה יחד עם צפת מרכז קבלה ופסיקה הלכתית. רבי יוסף קארו חי ופעל בה, והשלים כאן בשנת 1555 לספירה, את הראשון מבין ארבעת חלקיו של "השולחן ערוך".

יישוב קדום ששכן במקום היה היישוב "עמוקה". בימי הביניים נהגו יהודים לעלות לרגל לעמוקה ולהשתטח על קברו של אחד התנאים, רבי יונתן בן עוזיאל. יישובים נוספים הם "נבוריה", ששרידי בית הכנסת שלו נחשפו ושוחזרו חלקית, ו"אבנית" ששכן על הרכס שמעל למעיין "עין אבנית", שעל פי המסורת נמצאים בו קבריהם של חכמי התלמוד אביי, רבא ורבי יהודה הנשיא.

" מצודת בירייה "

בשנת 1908 רכש הברון רוטשילד את אדמות בירייה. בשנת 1922 נעשה ניסיון התיישבות ראשון במקום שלא צלח והמקום ננטש, בתקופה זו ניטעו באזור עצי היער הראשונים. ב- 8.1.1945 עלו על הקרקע חברי הפלוגה הדתית של הפלמ"ח, חניכי בני עקיבא והקימו במקום את המצודה שקירותיה קירות אבן כפולים, זאת מהסיבה של מחסור בברזל. מרזבים ותעלות אספו את מי הגשמים לבור מים שסיפק את כל תצרוכת המים של המקום. המצודה כללה שני מגדלי שמירה ומיקומה נקבע בשל היותה במקום גבוה שאפשר קשר בין מפקדת הגליל של "ההגנה" "באיילת השחר" לבין היישוב היהודי בצפת. המיקום המדויק של מגדלי השמירה נקבע בשל זמינותם לשמש כאמצעי הקשר של אותם הימים.

מתיישבי בירייה סייעו בין השאר גם בהברחת יהודים מסוריה לארץ ישראל.

בחדש פברואר 1946 פשטו הבריטים על המקום וגילו מחוץ למחנה שני סליקים של נשק. 24 חברי בירייה נעצרו והושלכו לכלא עכו. הרוחות ביישוב סערו ושבועיים לאחר מכן בליל י"א באדר תש"ו, ארגנה ההגנה את מבצע "גידם". במסווה של העלייה המסורתית לתל חי עלו לבירייה 3,000 יהודים מכל הזרמים והתיישבו בהר "יבנית" שממזרח למצודה. הבריטים תקפו את ההיאחזות החדשה ופינו אותה בכוח. ההגנה, במבצע תגובה, העלתה למקום את "ברייה ג". נוכח הנחישות של היישוב העברי החליטו הבריטים לוותר ולסגת מבירייה וכעבור חודשיים אף פינו את המצודה וחברי הגרעין המיישב חזרו לשם. לזכר המאבק ניתן לרכס עליו ממוקמת המצודה השם "הר הנועזים".

לאחר פרק זמן נוסף ננטש המקום ועמד בשימונו במשך שנים רבות לקראת חגיגות היובל להקמת מדינת ישראל חברו הקרן הקיימת לישראל והמועצה לשימור אתרי ההתיישבות ושמו להם למטרה לשקם 50 מאתרי ראשית ההתיישבות, ביניהן גם מצודת בירייה. כיום הפכה המצודה למוזיאון המתעד בצורה פעילה את תולדות המקום, במקום ניתנת הדרכה על ידי מדריכי קרן קיימת לישראל.

המצודה יכולה לשמש בסיס יציאה למספר מסלולים באתרי ונופי יער בירייה.

מ "מצודת בירייה לעין יבנית":

את הטיוול הרגלי שלנו נתחיל בסמוך למבנה השירותים של המצודה, כאשר קודם כל נשלח נהגים עם כלי הרכב לעבר נקודת הסיום של המסלול בצד דרך הנוף של היער סמוך למצפור יבנית.

ננוע מזרחה ונחצה את הדרך הסלולה שבין המצודה לבסיס הצבאי, דרך מעבר בגדר, על הגדה הצפונית של נחל פאר עם עד לחניון "יד גדי", פינת חמד עם ספסלים כשבין העצים שבחניון נזהה מספר עצי ארז. נמשיך בדרכנו ונעבור בסמוך ל"יד אריק שמיר". משם נמשיך ונרד בירידה תלולה. בצידי הדרך גדלים עצי "כליל החורש", נמשיך עם הדרך צפונה עד לעין מרגנית, לפי ההכוונה שבשלט "יער ליאורה אלכסנדרה נטלסון". נעצור בחניון "עין מרגנית", שייחודו בכך שפזורים בו שולחנות פיקניק המוצבים מתחת לעצי תאנה גדולים. נמשיך ללכת בדרך העפר לעבר היישוב "מצפה עמוקה" ונהנה ממראם של עצי האורן הקנרי שבצידי הדרך. במרחק של כ-20 מ' מכביש הגישה למצפה נפנה שמאלה עם דרך העפר ונמשיך לעלות לחניון קצה הנוף לתצפית. נמשיך בירידה בדרך נוף יער בירייה המסומנת בירוק לעבר "עין יבנית", בסמוך למעיין גדלים עצי צפצפה ועצי בוסתן. מכאן נמשיך ונעלה אל מצפור עין יבנית שבסמוך לו ימתינו לנו כלי הרכב.

מ "מצודת בירייה לקבר יונתן בן עוזיאל"

טיול זה נתחיל ליד השלט שבקצה החניון של מצודת בירייה האומר "עין נבוריה", "בית כנסת "נבוריה", "ארזי בירייה". השביל המסומן באבני שפה מוביל אותנו אל דרך עפר שלשמאלה דרך היער הראשית. ננוע לעבר חורשת הארזים האטלנטיים שניטעה בשנת 1958 על ידי מתיישבי כפר העבודה בירייה שבמקור נועד להיות כפר של יערנים, המהווה את הבסיס למושב בירייה של ימינו. בראש הקבוצה עמד טוביה אשבל ז"ל, שלימים היה מנהל חבל צפון של אגף הייעור של קרן קימת לישראל. לזכותו נזקפים רבים ממפעלי

הייעור המרשימים בצפון. פועלו הונצח בין השאר בקריאת החורשה על שמו. בתצפית על החורשה בצד הכביש עמדת הסבר קולית בה ניתן לקבל הסבר בלחיצת כפתור. השביל שעליו אנחנו מתנהלים חוצה את חלקת הארזים ומוביל אותנו ל"עין גוזי", שם נוכל ליהנות מטרסות חקלאיות משוקמות שעליהן עצי פרי וצמחי תבלין. נמשיך עם השביל מערבה לעבר עצי תאנה מרשימים בגודלם ושני עצי ערבה הצומחים בצדו של ערוץ הנחל. נמשיך לרדת ונחצה את הערוץ עד לשלושה סלעים החוסמים את הדרך לכלי רכב, סלעים אלה מאבים בסמוך ל"עין נבוריה", כאן נעצור ונהנה מהמעייין המפכה והצמחייה שבסמוך לו.

לאחר שנפשנו ונהנינו נשוב מעט לאחור, ונטפס במעלה השביל שבסמוך לגדר התוחמת את אזור המעיין. נחצה את דרך העפר ונמשיך לטפס עד שנגיע במרחק קצר מן הדרך אל שרידיו של כבשן סיד, שקירותיו מתנשאים לגובה של ארבעה מטרים. זהו שריד מרשים של כבשן סיד שלא מוצאים רבים כמותו באזורי ההר בארץ. נמשיך עם השביל המתעקל ויורד את דרך הנוף עד לשרידיו של בית הכנסת של נבוריה, שבסמוך לצידו האחורי נגלה שרידים של בית בד קדום. בית הכנסת נמצא בתוך המתחם של שרידי היישוב "נבוריה" שהתקיים כבר מימי בית ראשון. שרידי בית הכנסת שנחשפו בחפירה שנערכה במשותף על ידי רשות העתיקות וקרן קימת לישראל, הוא אחד הקדומים שבתי הכנסיות בגליל. בעקבות גידולו של היישוב הורחב שטחו של בית הכנסת במחצית המאה השלישית לספירה. המקום נחרב ברעידת אדמה שפקדה אותו בשנת 363 לספירה.

מכאן נמשיך בטיולנו לכיוון צפון לכיוונו של נחל דלתון .
נעצור ליד גדר הבקר נרד מהרכב ונעבור במעבר למטיילים
לעבר נקודת התצפית על מצוקיו המרשימים של נחל דלתון.
מכאן נמשיך בירידה תלולה בשביל המקביל לנחל עד לרחבת
החנייה של קבר יונתן בן עוזיאל. כאן מסתיים טיולנו. רבי
יונתן בן עוזיאל היה אחד מתלמידיו של הלל הזקן. באחד
מפירושו הוא מתייחס לכך שאסור לעכב בין חתנים וכלות.
פירוש זה הביא לכך שרווקים ורווקות רבים פוקדים את
המקום כסגולה למציאת בן/בת זוג. משום כך הכשירה קק"ל
בסמוך למגרש החנייה חניון ובו ספסלים ומים זורמים.

מסלול "שביל החלמוניות":

החלמונית הגדולה הינה צמח בצלי ממשפחת הנרקיסיים,
בעל פריחה יפה במיוחד דמוי משפך. כפי שכבר ציינו מופיעה
החלמונית הגדולה בריכוזים גדולים על פני שטח קטן יחסית
ותקופת פריחה קצרה ומרוכזת לקראת סוף הסתיו. הפרח
גדול מאד ובראשית הפריחה צבעו צהוב כהה/גופריתי
המשתנה לצהוב חלמוני. פריחת החלמונית שלא כמו עלי
הצמח אינה תלויה במצב המשקעים והפריחה מופיעה תמיד
באותה תקופה בין אם ירדו גשמים ובין אם לאו, במקומות
הגבוהים מעל ל- 1000 מ' מעל לפני הים תפרח החלמונית
כבר בראשית חודש אוקטובר ואילו במקומות הנמוכים יותר
תתאחר הפריחה במספר שבועות. באזור יער בירייה צפויה
החלמונית לפרוח במחצית חודש אוקטובר.

את הסיור נתחיל מחניון הרכב של עין מרגנית, כאן נוכל
להנות גם מפיקניק נחמד בצל עצי התאנה והשקד העבותים
שבחניון. נחצה את מעברי הבקר שבקרבת החניון ונרד ברגל
לעבר צומת T, שם נפנה שמאלה על פי הסימון הכתום לכיוון

חלקת עצי האורן הקנרי. נמשיך במסלול זה עד לצומת T נוספת במרחק של כ-1700 מ', כאן נפנה שוב שמאלה לכיוון נחל מחניים, תוך הפנייה נפתח לנו חלון לנוף של עמק החולה והרי הגולן. נחצה את ערוץ הנחל לגדה השמאלית, מימיננו עצי אקליפטוס מרשימים בגודלם, ביניהם נובע במהלך החורף מעיין עין חוגי, באביב עולה כאן פריחה יפיפייה של פרחי בר. נמשיך בעיקול שמאלה ונעלה במדרון המיוער. במקום זה נוטשים את הדרך וממשיכים לצעוד רגלית בגדה הצפונית של נחל מחניים, שביל זה נפרץ על ידי תלמידי בית הספר הריאלי בחיפה בימי שדה משימתיים במסגרת פעילות של"ח בית ספרית בשיתוף עם אגפי החיור והייעור של קק"ל. במרחק קצר מן ההתפצלות נבחין בשרידי חפירות צבאיות שנעשו על ידי הצבא הבריטי, במהלך מלחמת העולם השנייה במטרה ליצור קו הגנה על העיר צפת, כאשר היה חשש מפלישת כוחות גרמניים לארץ ישראל. לאחר כ-400 מ' נגיע למזלג שבילים השביל השמאלי מוביל לעבר קברו של "חוני המעגל", בפאתי העיירה חצור. אנחנו נפנה לשביל הימני ונצעד עוד כ-100 מ' ונגיע למדרון תלול, כאן נמצא בעונה הנכונה את מרבד החלמוניות, ותצפיות נוף מרהיבות לנופים שבסביבה הקרובה והרחוקים יותר של רמת הגולן וצפון הכנרת.

המלצה:

מומלץ, במהלך הביקור ביער בירייה, להקדיש זמן לביקור בחוות "בת יער". את החווה הקימו שני מתיישבים במצפה עמוקה. בחווה, הבנויה בסגנון חוות בוקרים, מסעדה הממוקמת בתוך מבנה של קרון רכבת ישן, ניתן גם להזמין ארוחה בתוך אחת מחמש עגלות בוקרים של המערב הפרוע.

ניתן לקיים אירועים וליהנות מיום פעילויות להורים ולילדים
הכולל: רכיבה על סוסים, משחקי חץ וקשת ואחרים וארוחת
ברביקיו על האש.

כיצד נגיע?

שלוש דרכים ראשיות מובילות ליער בירייה:
האחת מכביש 89 מול הכניסה הראשית לצפת, פונים
שמאלה/צפונה ישירות לעבר יער בירייה.
השנייה מכביש 886 בין הסימון של ק"מ 41-42 מעט דרומית
למושב דלתון.

השלישית מכביש 90 כ- 100 מ' צפונית מהיער באזור צומת
מחניים שם פונים שמאלה לדרך סלולה ההופכת בהמשך
לדרך עפר נוחה לנסיעה, המגיעה סמוך למצפה עמוקה.

מסלול מספר 4: מ"עין זיתים הישנה למצודת צפת":

"עין זיתים הישנה"

היישוב היהודי "עין זיתים" היה קיים כבר בתקופת בית שני
והייתה בו רציפות של התיישבות עד למאה ה-19. היישוב היה
מבוסס בעיקרו על עבודה חקלאית ובעלי מלאכה,
כשבתקופות שונות היה ידוע בשל פעילות תורנית ענפה
שהתקיימה בתחומו. לשיא פריחתו הגיע במאה ה-16. במהלך
המאה ה-19 הלך היישוב והתרוקן מתושביו היהודיים ובית
הכנסת של היישוב נהרס. במקומו קם במקום כפר ערבי עוין
בשם "עין זיתון" שהיווה בעיה קשה לכל הנוסעים בדרך בין
מירון לצפת. הכפר נכבש ונהרס בשנת 1948 במהלך מלחמת
העצמאות.

בסמוך לו קמה בשנת 1892 המושבה "עין זיתים" שסיפורה
מיוחד ונספר אותו כאן בקצרה:

בשנת 1891 מגיעים לארץ 3 נציגים של "אגודת האלף" ממינסק במטרה לרכוש אדמה להתיישבות חקלאית בארץ ישראל. הם פונים לפקידיו של הברון רוטשילד בגליל, המציעים להם לרכוש מהשטחים שבידי הברון את אדמות עין זיתים ובירייה. לאחר מו"מ מתקבל אישורו של הברון להעברת הקרקע לידי נציגי אגודת "דורשי ציון". השליחים החלו במסע של רכישת ציוד ובהמות עבודה ובחודש יולי 1982 מתחילה ההתיישבות במקום ועיבוד חלק מן האדמות. השכנים הערביים מערימים קשיים בטענה שלא כל השטח נרכש כחוק והשלטון העותומאני מוציא צו האוסר את המשך העבודה ורק שוחד רב מאפשר את המשך עבודות הפיתוח. חוסר ניסיון בחקלאות ומנהיגות כושלת גרמו לכך שבשנת 1894 מגיע סוף לניסיון התיישבות זה.

פקידי הברון ממשיכים לנהל את המקום שלוש שנים נוספות עד לנטישתו הסופית. אדמות עין זיתים מחולקות בין 25 חברים שמרביתם אינם מממשים את זכויותיהם בקרקע. בשנת 1946 עולה למקום היאחזות של הפלמ"ח, שחייליה השתתפו בקרבות לשחרור צפת והגליל. לאחר הקמת המדינה מוקם במקום יישוב עולים שננטש אחרי פרק זמן קצר.

בשנת 1953 מוקמת במקום אחת מארבעת חוות הגדנ"ע בארץ. חניכי הגדנ"ע שהגיעו למקום לפרקי זמן של 3 חודשים כונו "מתערים". בתום תקופת ההכשרה יצאו הגדנעיים לעבודה חקלאית בקיבוצים. בשנת 1955 עוזב הגדנ"ע את המקום שהועבר בהמשך לידי צה"ל.

בשנים האחרונות חברו קרן קימת לישראל והמועצה לשימור אתרים ושיקמו ושחזרו את המבנים העיקריים של החווה.

את הסיור נתחיל בנקודת המפגש של הכבישים 89, ו- 886 צומת עין זיתים. נמשיך מזרחה בצמוד לכביש 89 ונחצה גרם "מדרגות", עשוי מחביות הקבורות בקרקע, נעלה במדרגות לקברו של התנא רבי כרוספדאי הבנוי מעל למערה. נמשיך לטייל מזרחה ונגיע למבנה נטוש בן שתי קומות. מתחת לקמרון המקושט, שבצדו הדרומי של המבנה, מוקף בעצי בוסתן, מפכה לו מעיין עין זיתים.

נחצה כאן את כביש 89 ונמשיך בירידה בדרך העוברת במקביל לנחל בירייה ונהנה מבוסתן עצי הפרי שבמקום. בצומת הדרכים הקרובה נפנה שמאלה לדרך המעפילה לעבר העיר צפת, כשאנו חולפים על פני פארק עין התכלת ממנו נפרשים נופיו של הגליל. נמשיך עד לפאתי העיר. בדרך זאת עלו בחודש אפריל 1948 לוחמי הפלמ"ח לעבר צפת הנצורה במטרה להשתלט על העיר שננטשה על ידי הבריטים כחודש לפני הפינוי הרשמי. היחידה נכנסה לעיר בסביבות השעה 5 לפנות בוקר בשירת שיר הפלמ"ח, מתוך כוונה לרומם את רוחם של תושביה היהודים של צפת.

נמשיך עם הדרך לעבר רחוב הא"רי ונעצור מול קיר ההנצחה שבסמוך לבית החרושת לנרות, עליו נמצאת הכתובת המספרת את סיפור הגעת יחידת הפלמ"ח. נמשיך בצעידה לעבר רחוב בר יוחאי, נפנה ימינה לכיכר המגינים ונמשיך עד לגרם מדרגות חדש מצד שמאל, שיוביל אותנו לבניין עיריית צפת שברחוב ירושלים. נמשיך במשעול שממול עד ל"מצודת צפת", כאן מסתיים טיולנו. כמובן שניתן להמשיך ולטייל בצפת ולגלות את צפונותיה של העיר, המשלבת סיפורים מרתקים של עבר והווה, קסם של היסטוריה עתיקה, קדושה

ומסתורין עם אמנות בת ימינו וכל זאת בנופיו הקסומים של הגליל העליון.

"מצודת צפת"

לפני שנסיים מסלול זה נתאר ולו בקצרה את סיפורה של המצודה:

מצודת צפת נמצאת בליבה של העיר העתיקה בנקודה טופוגרפית השולטת על הסביבה. החפירות במקום עדיין לא הושלמו, אך גם הממצאים שנחשפו עד עכשיו מרשימים ויכולים לתת לנו מושג על גודלה. בחלקו הצפוני נחשפו ממצאים אדריכליים מרשימים, כגון: המגדל העגול ובור הפעמון שמתחתיו, החומה הצלבנית הפנימית וחרכי הירי, בור המים הצלבני, מגדל השער מהתקופה הממלוכית מנהרת הסתרים ועוד. למרות שקיימות עדויות לקיומם של ביצורים בצפת כבר בתקופת בית שני, קיימות עדויות היסטוריות כתובות מהתקופות הצלבנית, הממלוכית והעותומאנית.

מן התקופה הצלבנית קיימת עדותו של הבישוף של מרסל, בנואה ד'אביניון המתארת בפרוטרוט את מערכת הביצורים שהייתה קיימת באמצע המאה ה-13 לספירה, ממנה עולה שהמבצר הצלבני השתרע על פני שטח של 40 דונם, שהוא גדול משטחו של הגן שהוקם על שרידיו של המבצר, שכלל שתי טבעות הגנה, שבחיצונית עמדו 7 מגדלי שמירה.

העדות השנייה היא של שאמס א-דין אל עות'מאני, המתאר את תוספות הבנייה של בייבארס במחציתה השנייה של המאה ה-13, שכללו שני מגדלי שמירה נוספים לפחות: האחד בחלקו הצפוני של המבצר, מגדל עגול מרשים –מגדל הניצחון. השני מגדל השער שסבורים ששימש כנקודת קשר

עם היישוב הממלוכי שקם דרומית מערבית למבצר. בתקופות מאוחרות יותר נוספו למקום ביצורים נוספים.

בשנת 1837 פקד את צפת רעש אדמה גדול שלאחריו הפסיקה המצודה לתפקד ושרידיה נבזזו על ידי תושבי העיר בכדי שימשו כחומרי בנייה. הוכחות לפגיעת רעידת האדמה נמצאו במהלך החפירות הארכיאולוגיות שנעשו במקום. לאחר קום המדינה במקביל לחפירה ארכיאולוגית חלקית, הוקם במקום הגן העירוני אותו תכנן אדריכל הנוף שלמה אורן.

מסלול מספר 5: מצומת "עין זיתים" ל "רכס רמים עד ל"מצודת ישע":

את סיורנו נתחיל בצומת עין זיתים , שם נעלה על כביש 886 בדרכנו צפונה.

טיולנו יוביל אותנו בנופים המרשימים של הגליל העליון, כשאנו חוצים בדרך את נחל דלתון, נחל חצור ונחל דישון על מצוקיהם והקניונים המרשימים שלהם. באזור התפתחה בשנים האחרונות תעשייה של יקבי בוטיק כיקב דלתון ויקב בן זמרא.

"ריחנייה"

הכפר ריחנייה הוא אחד משני הכפרים הצ'רקסיים היחידים בישראל. סיפורם של הצ'רקסים מעניין מאד. מוצאם של הצ'רקסים שהגיעו ארצה בשנת 1878 מהאזור ההררי שבצפון הקווקז. הרוסים שרצו להשתלט על האזור גרשו את תושביו. המגורשים נדדו עד שהגיעו ליוגוסלביה, שם עלו על אונייה ששמה פעמיה לעכו. האונייה טבעה בדרך והניצולים הצליחו לבסוף להגיע לחופי ארץ ישראל שהייתה בתקופה זאת חלק מהאימפריה העות'מאנית. הם בחרו להתיישב במקום שבו

נמצא היום הכפר משום שהוא הזכיר להם את האזור ההררי ממנו גורשו.

במשך שנים רבות הסתגרו תושבי הכפר שהמשיכו לדבר רק צ'רקסית ורוסית ולא באו במגע עם הערבים תושבי האזור, {לעומת זאת נוצר קשר עם חלוצי העלייה הראשונה יוצאי רוסיה דוברי השפה הרוסית}, בתייהם נבנו תוך חיבור בין בית אחד למשנהו ובכך יצרו חומה מסביב לבתי הכפר. בשנות החמישים של המאה העשרים חל השינוי, הכפר נפתח, הבתים התחברו לרשת המים של מקורות ולרשת החשמל ונוצרו קשרים הדוקים עם התושבים באזור. צעירי הכפר מתגייסים לצ.ה.ל. ומשרתים ביחידות קרביות.

עד היום ניתן לזהות את הצ'רקסים על פי תווי הפנים שלהם ובלבושם המסורתי המיוחד אותו הם לובשים כיום בעיקר בחגים, במנהגים ובשפתם.

נציין כמה מנהגים המייחדים עדה זאת.

הצ'רקסים ידועים בהכנסת האורחים שלהם, עד לפני מספר שנים, ניצב בסמוך לשער הכפר חדר אורחים מיוחד. כל אורח זכה לכבוד רב ולכלכלה מלאה במשך שלשה ימים, אם בחר להישאר מעל לפרק זמן זה, התייחסו אליו כאל תושב שמוטלות עליו כל החובות שיש לכל תושבי הכפר. הצ'רקסים ממשיכים לקיים עד עצם היום הזה את מנהג החטיפה הקווקזי – לאחר פרק זמן קצר של היכרות בן בני הזוג, על החתן לחטוף בחשאי את כלתו מבית הוריה, הצליח תיערך חתונה כדת וכדין והיה ונכשל מומט קלון על החתן ומועד החתונה נדחה. מנהג נוסף שהיה קיים בעבר הוא מסירת

הבנים בהגיעם לגיל שנה לידי משפחה אחרת עד הגיעו לגיל 14 שאז הוא מוחזר בחגיגה גדולה למשפחתו כשבן החוזר

צריך להפגין במהלכה את כישוריו המשפחה האומנת תוגמלה על פי הכישורים שהפגין. מטרת המסירה הייתה להבטיח את החינוך הנוקשה והמחשל של הבנים.

מומלץ מאד להקדיש זמן לביקור במוזיאון לתולדות העדה הצ'רקסית, שהוקם בסוף המאה העשרים.

"מערת עלמה"

מערת עלמה הנמצאת בתוואי נחל דישון. זאת המערה העמוקה ביותר המוכרת לנו בתחומי ארץ ישראל חלקה העמוק ביותר שאליו הגישה קשה מגיע לעומק של 157 מ' מתחת למפלס הקרקע. ניתן לרדת למערה זאת ללא ציוד גלישה, אך יש להצטייד בנעלי הליכה, מים, כובע ופנס. בעבר נפוצו סיפורים שמי שהצליח לרדת למעמקי המערה מצא את עצמו בירושלים. בתחתיתו של הפיר הראשי, המואר חלקית על ידי האור החודר מהפתח העילי, מסתעפת המערה לכמה מחילות, המסומנות בצדו הימני של פתח קטן על ידי מחזירי אור, שחשוב לעקוב אחריהם בעת הסיור במערה.

ההגעה למערה מהכפר ריחנייה היא ביציאה מזרחה מעבר לכביש, השביל מסומן באדום. הנסיעה לעבר פתח המערה אפשרית רק ברכבי שטח, כמובן שניתן להגיע למערה ברגל ולחזור בתום הסיור לנקודת היציאה סמוך לכביש. אם הגעתם ברכב שטח ניתן להמשיך בטיול עוד כשני קילומטר מזרחה לעבר חורבת מרות.

"חורבת מרות"

בית הכנסת בחורבת מרות נתגלה ושוחזר בחפירות ארכיאולוגיות שקיים במקום ד"ר צבי אילן ז"ל שלזכותו התמחות בחשיפת בתי כנסת קדומים במקומות שונים ברחבי

הארץ. תיאור החשיפה ניתן לקרוא בפירוט במאמרו של צבי אילן "אוצרות גנוזים בגליל" המופיע בחוברת "טבע וארץ" מספר 285 יולי אוגוסט 1986.

בית הכנסת נחשף כאשר ניסה הארכיאולוג לברר האם בשרידיו של הכפר הערבי "מארוס" שניתן בשנת 1948 ניתן למצוא שרידים של כפר יהודי מתקופת בית שני בשם "מרות", עליו מספר יוסף בן מתתיהו שהוא מסמן את הגבול הצפוני של הגליל וכי יישוב זה היה בין היישובים שביצר בעת המלחמה הראשונה ברומאים. ואכן במרחק של מאות מטרים משרידי הכפר נתגלו שרידי חרסים ומטבעות מהמאה השנייה לפני הספירה, זאת בצד שרידיהם של חפיר, קטעי חומה ומגדל ומערכות מסתור שלא תוארכו סופית בעת כתיבת המאמר. בנוסף לכל אלה נתגלה קבר עם דלת אבן מגולפת ושרידי מבנה שהעלו אפשרות שהם שרידיו של בית כנסת.

בחפירות שנערכו במקום אכן נתגלו שרידיו של בית הכנסת כולל מקווה טהרה קטן ששימש את העושים בקודש. מידותיו של בית הכנסת שאת תיאורו לא נפרט כאן נאמדו ב – 20 מ' על כ- 11.50 מ', כותרות וכתובות וחלקי רצפת פסיפס מעוטרת שהוא הראשון שנתגלה ונחשף בבית כנסת בגליל העליון. כל המתואר לעיל הווה את השלב הראשון בבניית בית הכנסת. בשלב השני בשלהי המאה ה-5 לספירה הונח מעל הטיח ורצפת הפסיפס ריצוף של אבנים מרובעות גדולות ועל סיפי הפתחים הקודמים הונחו סיפים חדשים, מותאמים לגובה הריצוף החדש. הערכת מועד הנחת הרצפה באה ממאות המטבעות שנשמנו מתחתיה. כמו כן הוקמו משני צידי הפתח הראשי, בימה מקושטת ומגולפת לארון הקודש ובימה לתפילה. בשלהי המאה ה-6 תחילת המאה ה-7 נעשו שינויים

גדולים במבנה בית הכנסת, הוקמה חצר חיצונית ונמצאו השפעות של בנייה המיוחסת לכנסיות באותה תקופה וכן נתגלו שרידי גרם מדרגות ממנו ניתן לשער שלבית הכנסת הייתה גם קומה שנייה. השרידים המפוארים של בית הכנסת מעידים על חוסנה הכלכלי של קהילת הכפר מרות }ביניהם קמע של יודן בן זינובייה הפונה לאל בורא עולם ויוצרו ומבקש על בני הכפר. תיארוך תקופת קיומו של בית הכנסת ניתן לקבל מאוצר מטבעות שנמצאו בקופת בית הכנסת שמתחת לרצפת המחסן בה היו 485 מטבעות 245 מהתוכן מטבעות זהב והשאר מטבעות מברונזה. אחת מן המטבעות היא של אלכסנדר ינאי והשאר של קונטנטינוס הגדול ושליטים רומים מאוחרים יותר, מן המאות ה-5 ה-6 וראשית המאה ה-7 וכן 2 מטבעות אומאית ועבאסית מן המאה ה-8. כל אלה בצד מטבעות נוספות שנמצאו במקומות אחרים בבית הכנסת שתוארכו לתקופה שבין המאה ה-2 לפני הספירה למאה ה-5 לספירה.

במקום נמצאו גם מספר מטבעות מהמאות 9-12, אך לא ניתן להסיק מהן באם יהודים שבו להתגורר במקום בתקופה זאת. בתקופה הממלוכית במאות 13-15 התיישבו במקום תושבים לא יהודים שעשו שימוש נרחב באבני בית הכנסת שנחרב לבניית בתיהם. סביר להניח שהשם מארוס ניתן למקום בתקופה זאת.

בסיום הביקור במקום ניתן לחזור לכביש 886 בסמוך לריחנייה, או לחילופין להמשיך בנסיעה לעבר כביש מספר 90 שבין ראש פינה לקריית שמונה, היציאה לכביש זה היא מעט דרומית לתל חצור.

המשך מסלול זה מכוון לאלה מבינינו שבחרו לחזור לכביש 886 במטרה להמשיך את הטיול לעבר מצודת ישע. נפנה צפונה הכביש 886, נרד בדרך העפר שמאלה לעבר קרן נפתלי משם תצפית נהדרת על עמק החולה. נמשיך בנסיעה על דרך העפר עד לקבוצה של עצי אלה אטלנטית הצומחים בין שרידיו של מקדש הלניסטי המוקדש לאלה אתנה, נתרשם מרצפת הפסיפס והכתובת ביוונית עתיקה, המהללת שתרם לתיקון הגג והמבוא למקדש והסדיר את מערכת זרימת המים מהבריכות. בזמן מ לחמת העצמאות היה במקום משלט של "ההגנה". כמה מאות מטרים הלאה נגיע לשרידי הכפר "נבי יושע" ולמבנה קברו של נבי יושע, מקום שבו השתלמו חכמי הדת השיעים, בעבר נהגו המאמינים לעלות לרגל למקום ולקיים טקסי התרת נדרים וארוחות חגיגיות. הקפת הקבר נחשבה בקרב תושבי הכפר כסגולה לבריאות טובה. נשוב לכביש ונמשיך צפונה כשאנחנו חולפים בדרכנו על פני קיבוץ רמות נפתלי, עד לחיבור בין כביש 886 לכביש מספר 889. נפנה ימינה ונחנה את רכבנו במגרש החנייה של מצודת כ"ח.

משטרת "נבי יושע" היא מצודת "כ"ח"

בשנת 1936 פרץ בארץ ישראל המרד הערבי הגדול שנמשך 3 שנים המוכר בתולדות הציונות כמאורעות 1936-39. השלטונות הבריטיים נהגו כדרכם במדיניות דו פרצופית – מצד אחד הפעילו מדיניות פייסנית כלפי הערבים שבאה לידי ביטוי בהצעת החלוקה מבית ספרה של ועדת פיל, ובהצעותיה של ועדת וודהוד שמסקנותיה היו צמצום השטח המיועד להימסר ליהודים, והחמור מכל פרסום הספר הלבן השלישי של מקדונלד שמטרתו הייתה צמצום כמעט מוחלט של אפשרות עלייה והתיישבות יהודית בארץ. מצד שני הפעילו

הבריטים מאבק קשה ובלתי מתפשר במתפרעים הערביים ובתושבי הכפרים שסירבו להסגיר את חברי הכנופיות. הגבול הצפוני של ארץ ישראל שימש כמקור חשוב ביותר להחדרת אמצעי לחימה עבור הכנופיות הערביות. במטרה לחסום ערוץ זה החליטו הבריטים להקים את כביש הצפון ולצידו גדר לאורך כל הגבול שבין לבנון לארץ ישראל, - זאת למעשה גדר המערכת הראשונה שהוקמה בארץ, בכדי להגן על ציר זה הוחלט גם להקים שורה של תחנות ומצודות משטרה, אותן הגה ותכנן מומחה בריטי ללוחמה בטרור בשם סר צ'רלס טיגרט ומכאן הכינוי שניתן להן -משטרות טיגרט-, המערבית שביניהן היא תחנת המשטרה של יערה של היום והמזרחית מצודת נבי יושע. בנוסף לחמש התחנות שנבנו על גבול הצפון, נבנו תחנות נוספות דוגמתן במקומות שונים באזורי הספר ברחבי הארץ.

משטרת נבי יושע נמצאת על רכס הרי נפתלי בגובה של 400 מ' מעל פני הים, בצומת הדרכים המוליך לרמות נפתלי ולעבר צפת בדרום למנרה בצפון, לגבול הלבנון במערב, ועמק החולה והכביש שבין ראש פינה למטולה העובר למרגלות הרכס עליו נמצאת המצודה. בחודש אפריל 1948 פינו הבריטים את חייליהם מהמצודה ומסרו אותה לכוחות הערביים, שחסמו את דרכי הגישה למנרה ולרמות נפתלי ומנעו בכך העברת אספקה ליישובים אלה שהיו במצור. מפקדת ההגנה החליטה שחייבים לכבוש את המצודה בכל מחיר וכוחות הפלמ"ח ביצעו שלוש התקפות קשות בהן נהרגו 28 מחיילינו ורבים אחרים נפצעו, לפני שהצליחו לכבוש את המקום, מכאן בא השם "מצודת כ"ח.

ההתקפה הראשונה בוצעה בלילה של ה-13 באפריל 1948, כוח משולב של לוחמי פלמ"ח ולוחמים מגדוד 11 של לוחמי החי"ש מחיפה תקפו את המקום בהנחה שהוא עזוב. מיד עם צאתם מהאוטובוסים שהסיעו אותם נתקלו הלוחמים באש יעילה שנורתה עליהם מתוך המצודה והלוחמים שאבדו 4 מחבריהם ואחרים נפצעו. בעקבות התקפה זאת תוגבר הכוח הערבי שהיה במצודה מ-11 לוחמים ל-80. חלק מהכביש העולה למצודה פוצץ וקונצרטינות הונחו בין קירות המצודה לבין הגדר החיצונית. מהלכים אלה שלא היו ידועים למפקדים הישראליים גרמו כמובן לקשיים במהלך המתקפה השנייה על המקום.

השיר "דודו" נכתב לזכרו של אחד הלוחמים דודו צ'רקסקי מפקד הכוח שעלה במהלך ההתקפה השנייה שבוצעה בליל 20.4.48 עלה עם הכוח שבפיקודו דרך נחל קדש. מטרת הכוח הייתה לנוע בהסתר, להגיע לקיר המצודה בחסות התקפת הטעייה ולהניח במקום חומרי נפץ שיפוצצו את הקיר ויאפשרו לכוח לחדור לתוך המצודה ולכבוש אותה. קשיים לוגיסטיים גרמו לאיחור גדול בהגעת הכוח ליעדו. בשעה 0300 פתח הכוח שנע מאזור פילון באש לעבר המצודה, מה שגרם לערבים להסיט כוחות לעברם כמתוכנן. החבלנים חתכו את גדר התיל ומשעלה החשש שהכוח של דודו לא יצליח לבצע את הפעולה במהלך שעות החשכה ניתנה לכוח הוראה לפוצץ את הגדר בעזרת בונגלור ולהניח את המטענים על גבי דרגש שהוכן מבעוד מועד בכדי להתגבר על הבדלי גובה במקום ולפוצצם. הפעולה אכן בוצעה אך התברר שהדרגש נעלם ולכן החלו החבלנים לאסוף אבנים וסלעים שעליהם הניחו את המטענים. פיצוץ הבונגלור הסיט את תשומת לב האויב

לעבר החבלנים והם התחילו להשליך לעברם רימונים מבעד לחלונות וגרמו למספר נפגעים בקרב החבלנים. מפקד הכוח שלח חיילים על מנת לחלץ את הפצועים. כשהכיתה הגיעה למקום עלה כבר השחר והחיילים הפכו למטרה נוחה לכוחות שבמצודה. דודו הורה על נסיגה כשכל אחד מהלוחמים הנסוגים לוקח אתו פצוע. על הנסיגה חיפה החבלן יזהר ערמוני שנהרג במהלכה. יזהר זכה בתעודת "גיבור ישראל" על לחימתו בקרב זה. לאש מהמצודה התלוותה במהלך הנסיגה גם אש מצידו הצפוני של הוואדי, אותה ירו בני שבט החמדונים שחיו מצפון למצודה. מפקד הכוח פילון, הורה לכוח לסגת כשהוא נשאר במקום יחד עם מספר פצועים. כל החיילים שנשארו נהרגו בידי הכוח הערבי שיצא מהמצודה וניסה לזנב בכוחות הנסוגים. בקרב זה נהרגו 22 לוחמים ורבים אחרים נפצעו.

במחצית מאי הוחלט לבצע ניסיון נוסף לכבוש את המצודה, ואכן באשמורת ליל 16.5.48, יצא הכוח להתקפה כשהוא נעזר בהפגזה של שני תותחים ומספר פיאטים.

פילוס הדרך נתקל בקשיים מכיוון שהערבים ביצרו את השטח בתקופה שבין ההתקפה השנייה לשלישית. הכוח הטיל מצור על המקום וניסה לשכנע את הכוח שבמצודה להיכנע, הצעה זאת נתקלה בסירוב. במהלך היום הובאו מאזור המרכז חומרי חבלה נוספים שהועלו לעבר המצודה. במהלך שעות היום נצפתה תנועה ערה של משוריינים לבנוניים בסמוך לגבול והתעורר חשש שהם ינסו להיכנס ולסייע לכוחות שבמצודה. עם רדת החשיכה עלו החבלנים לעבר קיר המצודה והפעילו את המטענים, אך לא הצליחו לפרוץ את הקיר. גם פצצה שנורתה ממטוס לא פגעה במטרה. מסיבה זו הוחלט לירות

מספר פגזי פיאט שאכן גרמו לפרצה בקיר המצודה. אור ליום ה-17 במאי פרצו הלוחמים דרך הפרצה שנוצרה ומצאו את המקום ריק.

יגאל אלון וירוחם כהן השתתפו בחיפוש גוויות הלוחמים מהתקפת ה-20.4 שנותרו בשטח. גופותיהם שאותרו במרחק של כ-70 מ' מהמצודה, נאספו והובאו לקבר ישראל. הלוחמים במצודה שהיו עייפים מאד נרדמו. במהלך שעות הבוקר נורו מספר פגזים לעבר המקום ושני לוחמים נוספים נהרגו והביאו את המספר הכולל של ההרוגים בשלושת ההתקפות ל-28.

בתחומי המצודה קבר אחים לחלק מהלוחמים שנפלו בקרבות לכיבושה, ביניהם קברו של דודו צ'רקסקי. מסביב למצודה הוצבו שלטי הסבר המספרים את סיפור הקרבות לכיבוש המקום.

"חניון האלות"

בסיום ביקורנו במצודת כ"ח, נחזור לרכב וניסע מערבה בכביש 899, נעבור את צומת ישע ומיד לאחר מכן נרד מהכביש שמאלה ונכנס ל"חניון האלות, כאן נשב לנפוש בצל האלה הענקית שנמצאת בכניסה לחניון, בצל ענפיה הארוכים יכולים לנפוש למעלה מחמישים איש בו זמנית, או בצלה של אחת האלות האחרות המרשימות בזכות עצמן הגדלות בחניון, אך מתגמדות מול האלה הגדולה.

"תל קדש"

נמשיך לנסוע על הכביש מערבה ולאחר כ-2 ק"מ נגיע לגן הלאומי "תל קדש". באתר נמצאו שרידים מרשימים של מקדש השמש. התל שהוא הגדול שבתילי הגליל העליון נמצא בגבולה המערבי של בקעת קדש. העיר ששימשה כאחת מערי

המקלט אליהן יכול היה רוצח להימלט, ככתוב בספר יהושע פרק כ' פסוק ג' "לנוס שמה רוצח, מכה נפש בשגגה" ובפרק כ"א פסוק ל"ב "וממטה נפתלי את עיר מקלט הרוצח, את קדש בגליל"...העיר הייתה בתחומי שבט נפתלי ומכאן בא לה שמה "קדש נפתלי". בתקופה הרומית התרחב היישוב מאד. הכביש עובר בתוך תחומי העיר וחוצה אותה לשניים. בצד הצפוני נותרה חזית מרשימה של מקדש רומי הבנוי מאבנים גדולות, ושני סרקופגים גדולים. בצדו הדרומי של התל זורם מעיין "עין קדש" המפכה כל השנה.

כאן מסתיים המסלול. ניתן להמשיך בחלקו הצפוני של כביש 886 לעבר קיבוץ מנרה והרכבל ואתרים מעניינים נוספים באצבע הגליל.

מסלול מספר 6 – "שמורת החולה" ואגמון החולה":

" עמק החולה "

עמק החולה נמצא בתוך השבר הסורי אפריקני, המשמש פעמיים בשנה כמסלול לנדידת מיליונים רבים של ציפורים מארצות הקור באירופה לאפריקה החמה לקראת החורף ובחזרה לאירופה לקראת בא האביב. סיפורן של השמורה והאגמון לא יהיה שלם אם לא נתחיל את הסיפור מראשיתו.

בראשית הייתה ימה שהפכה לביצה וכמו כל ביצה אחרת, בצד היותה בית גידול לבעלי חיים וצמחים רבים, שימשה כר פורה ונרחב ליתושים נושאי מחלת הקדחת. הרעיון לייבש את הביצה על מנת להלחם בקדחת עלה כבר בראשית המאה ה-19. ביצת החולה הוחכרה לשני סוחרים עשירים מביירות, ולאחר מכן לחברה החקלאית הסורית – עותומאנית, בתנאי ברור שהחברה תתחייב לבצע עבודות של ייבוש החולה.

לאחר חילופי השלטון ותחילת המנדט הבריטי על ארץ ישראל אישרה הממשלה את הזיכיון מחדש ועל שהחברה היה לגשת מיד לביצוע ייבוש הביצה. התוכניות לא התממשו אך הן מעידות שרעיון הייבוש לא היה נחלתה של התנועה הציונית בלבד.

בשלהי המאה ה-19 עלו על הקרקע במסגרת העלייה הראשונה המושבות ראש פינה, יסוד המעלה ומטולה שכולן הוקמו בשוליה של ביצת החולה. מתיישבי יסוד המעלה ששכנו ממש בסמוך לביצה סבלו מאד ממחלת הקדחת, מה שהביא גורמים ציוניים להתעניין ברכישת הזיכיון לייבוש הביצה. יהושע חנקין הצליח לממש את התוכנית של רכישת הזיכיון בשנת 1934. המצב הביטחוני והכלכלי הרעוע ששרר באזור עיכב את ביצוע הייבוש עד לאחר הקמת המדינה.

לאחר דיונים במספר הצעות לתכנית הייבוש התקבלה תכנית שכללה שני חלקים עיקריים: החלק הראשון היה העמקת אפיק הירדן ביציאתו מהחולה, וכך להוריד את מפלס המים. החלק השני כלל יצירת מערכת של תעלות שתורדנה לירדן בשיפוע מתאים, בכדי שהמים יזרמו אל מחוץ לעמק.

לאחר שורה של דיונים התקבלה ההחלטה שאת מפעל הייבוש תבצע הקרן הקיימת לישראל, כפרויקט מוביל בשנת 1951, היא שנת החמישים להקמת הארגון. בראשית שנה זו יצאו הדחפורים לדרך. המוני בית ישראל היו מעוניינים לחזות במפעל אדירים זה במושגים של ראשית המדינה והאחראים נאלצו לקבוע לוחות זמנים לביקורים וקבוצות המטיילים המתינו שבועות לתורם.

הסורים לא קבלו בברכה את הפרויקט ועשו הכול להפריע למהלכו והחלו להפציץ מדי יום ביומו את העושים במלאכה.

במהלך הפצצות אלה נהרגו כ-40 איש וכ-100 נפצעו. גם כלים כבדים רבים נפגעו במהלך העבודה. בעליהם של כלים נוספים סרבו להעמיד את הכלים שברשותם לרשות המפעל. מאחר והמדינה ראתה בפרויקט מפעל לאומי, החליט דוד בן גוריון להפעיל "צו גיוס לכלי עבודה". לפרויקט שנמשך כשש שנים הוצבו מספר מטרות והן: יצירת עתודת קרקע חקלאית נוספת על שטח של כ-62,000 דונם, והדברת מחלת המלריה. מניע זה זכה לפרסום רב בין השאר בספר שאותו הוציאה קק"ל בשנת 1952 בשם "החולה פרקי קריאה ולימוד". הספר כלל מחזה בשם "הקץ לביצה". לימים התברר שלא היה כל צידוק להציב נושא זה כמטרה לייבוש משום שהמלריה כבר הודברה הרבה קודם לכן על ידי ד"ר מר הרופא של ראש פינה שהביא לארץ את חומר הריסוס וההדברה הדי. די. טי.

היו מומחים שהתנגדו לתוכנית הייבוש משום שלדעתם הכבול הנמצא בקרקע לא יאפשר את ניצולה לחקלאות, אלא יגרום למפגעים סביבתיים. באותה תקופה לא היו קיימים בארץ גופים ירוקים והתנגדויות אלה בוטלו בלהט העשייה הציונית. בעקבות המפעל קמה בארץ החברה להגנת הטבע ששמה לה למטרה להלחם בהמשך ייבוש החולה, אך כשלה במאבקה הראשון. 60.000 דונם של קרקע חקלאית לעיבוד התווספו ליישובי הסביבה, בתוכם יישובי ההר ששטחי האדמה החקלאית שלהם היו מצומצמים מאד. עכשיו התעוררה בעיה חדשה חשיפת הכבול שהתברר שאינו מתאים לדישון וכאשר הוא רטוב לא ניתן לעלות על השטח. אחרי שהשטח התייבש נוצרה בתוכו בערה, זאת בצד שקיעת השטח בין 5-1 ס"מ מדי שנה. שטח אדמת הכבול הוא כ-15,000 דונם מתוכם כ-5,000 דונם בעייתיים במיוחד וצריך היה לחפש להם פתרון.

בעיה נוספת הייתה היעלמותם של מינים רבים של צמחים ובעלי חיים שחיו באגם החולה ובביצה שבצפונו. מחקר שערכה האוניברסיטה העברית מצא שבשטחי הביצה חיו כ- 800 מינים של בעלי חיים שונים, שהאגם שימש להם מעין מפגש גבולות" – לחלקם שימש כגבול הדרומי של אזור תפוצתם ואילו לאחרים שימש כגבול צפוני. לאחר מאבק קשה של חובבי טבע בראשם עמדו פרופסור היינריך מנדלסון ותלמידו אמוץ זהבי הסכימה קק"ל להתפשר ולהשאיר שטח של כ-4,000 דונם בלתי מיובשים שיהוו שמורת טבע, זוהי למעשה שמורת הטבע הראשונה בישראל. עם השנים הוכח שהייבוש המסיבי ושריפת הכבול מהווים מפגע אקולוגי חמור, כולל זיהומה של הכנרת על ידי סחיפת חומרים מזהמים לתוכה. כדי למנוע תופעה זאת החלו בשנת 1993 בשיקום החולה על ידי חפירת תעלות השקיה והצפה מחדש של שטח של כ-1,100 דונם בצפון האגם. לשטח זה ניתן השם "אגמון החולה".

"שמורת החולה"

שמורת החולה הינה השמורה המוכרזת הראשונה בישראל. המשורה מהווה מקום מפגש נדיר בין בעלי חיים וצמחים אירופאים שזהו גבול תפוצתם הדרומי, לבין האפריקאים שזה גבול תפוצתם הצפוני.

הצמח השולט בשמורה הינו "גומא הפפירוס". את ביקורנו נתחיל במרכז המבקרים הנמצא סמוך לכניסה לשמורה. כאן נצפה בתצוגה של הימה והביצה המלווה בתכנית אורקולית. נצא ממרכז המבקרים ונתחיל את הסיור במסלול המסומן והמפורט בחוברת המידע אותה קבלנו במרכז המבקרים. בדרכנו נראה את הג'מוס הרובץ בתוך מקווי המים, נצפה

בנוף ממצפור הייבוש. נמשיך בשביל המטיילים בין שתי חומות של צמחי גדות, בהן נפרצו "חלונות" לצפייה בצמחי ביצה ובבעלי חיים. נמשיך ונעלה על גשר העץ המוביל אותנו בנופי השמורה לעבר סוכת המסתור שמול הבריכה הגדולה המייצגת את נופו של האגם שהיה, ומשם לעבר מגדל התצפית, ממנו נצפה במגוון של ציפורים ובעלי חיים נוספים, ביניהם "השפמנון הגדול", צבי המים המתחממים בשמש ועוד כהנה וכהנה עופות וצמחים, שחזרו לחיות במקום מאז שהוקמה השמורה והונהגה בה שמירה קפדנית של מפלסי מים נכונים. נמשיך בשביל המוביל אותנו בחזרה לעבר נקודת היציאה מהשמורה.

כיצד נגיע?

ניסע בכביש מספר 90 עד לצומת יסוד המעלה, למרחק של 3 ק"מ עד לכניסה לשמורה הנמצאת במרחק של ק"מ צפונית מיסוד המעלה.

טיולנו באזור השמורה לא יהיה מושלם אם לא נקדיש זמן לביקור בשני מקומות הנמצאים בסמוך לשמורה והם: המושבה "יסוד המעלה" ו"אחוות דוברובין".

"יסוד המעלה"

יסוד המעלה המושבה השנייה שקמה בגליל, נוסדה בשנת 1883 על ידי חברת "שדה וכרם" שהוקמה על ידי 24 משכילים ממזריטש ובריסק כאחת מסעיפיה של תנועת "חובבי ציון", לאחר פרעות "סופות בנגב". שליחי התנועה רכשו את האדמות מידי משפחת עבו מצפת, שקראו למקום "קולוניא מי מרום". 7 מהקונים ובני משפחותיהם עלו ארצה והתיישבו בצפת. הם התחילו בעיבוד האדמות יחד עם שניים מתושבי צפת שעיבדו את הקרקע בתקופה שהייתה רכושה של

משפחת עבו. המשפחות אליהן הצטרף אדם נוסף שהגיע מארצות הברית, עברו להתגורר במקום. הם חיו באוהלים וסבלו קשות מהקדחת {מלריה} ומרעב. בשנת 1887 ביקר הברון רוטשילד בארץ ישראל ונענה לבקשת המתיישבים לקחת את המושבה תחת חסותו. פקידיו סייעו למתיישבים לקבל רישיונות לבנייה. המתיישבים החלו לגדל בהמלצת אגרונום ששלח הברון, ורדים לתעשיית הבשמים ונטעו עצי תות, לגידול תולעי משי. בתקופה זו נרכשו אדמות נוספות ומספר המתיישבים גדל. בשנת 1900 עברו מושבות הברון לטיפול של חברת יק"א, ליישוב התווספה רפת גדולה והתקוות הרקיעו שחקים. לכן הייתה האכזבה גדולה מאד כשהתברר שהגידולים החקלאיים לא צלחו. מצב זה הביא את נציגי יק"א באזור להמליץ על פירוק המושבה. המתיישבים היו נחרצים להישאר במקום ויק"א הסכימה להמשיך ולתמוך בה. במלחמת העולם הראשונה סבלה המושבה כשאר המושבות מהתנכלויות של השלטון הבריטי, וממכת הארבה שפקדה את הארץ.

עם כיבוש הארץ בידי הבריטים התרגשו על המתיישבים צרות חדשות: החיכוך בין הבריטים לצרפתים על אזורי השליטה בצפון הארץ לאחר הסכם "סייקס – פיקו", הביאו להתנכלויות מצד שבטי הבדואים שבאזור. במאורעות תרפ"ט ניטשה המושבה ותושביה הועברו לקיבוץ איילת השחר. הבדואים פשטו על המושבה הריקה ממתישבים ושדדו מכל הבא ליד עד שגורשו על ידי הבריטים. התושבים שבו למושבה שזכתה לתקופת שגשוג ופיתוח.

במלחמת השחרור סבלה המושבה מהפגזות התותחים הסוריים שהוצבו ברמת הגולן.

מומלץ לסייר במושבה ולהתרשם מהבתים של ראשית ההתיישבות ולבקר במוזיאון המושבה, המספר את סיפורו של המקום ובמרכז הצפרות על שם תא"ל ארז גרשטיין ז"ל.

" אחוזת דוברובין "

רמתם המקצועית כחקלאים של מתיישרי המושבות הראשונות ופגעי הטבע גרמו לכך שהמצב הכלכלי ובעקבותיו לעיתים גם המצב החברתי במושבות אלה היה קשה. חיים קלווירסקי מרגלית, פקיד ייק"א בגליל חיפש דרכים להעלות את רמתם המקצועית של האיכרים. אחת הדרכים הייתה ניסיון להביא לאזור גרים מרוסיה, שהתגיירו בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, והגיעו ארצה והוכיחו את עצמם כעובדי אדמה מנוסים ומצליחים. רעיונותיו נתקלו בהתנגדות של חלק מפקידי ייק"א וגורמים בעלי השפעה נוספים. ההתנגדות לא ריפתה את ידיו והוא אכן הביא גרים לגליל, על מנת שישמשו מודל להצלחה חקלאית. לא במפתיע הצלחתם של הגרים גרמה בתחילה לקנאה כלפיהם מצד האיכרים. עם השנים הלכה ופחתה הקנאה כלפיהם במושבות ונוצרו קשרים ביניהם לבין האיכרים, וחלקם אף נישאו לבנות איכרים.

אחת הדמויות הבולטות בין הגרים היה יואב דוברובין שעלה לארץ בשנת 1903, בגיל 72. קלווירסקי הציע למשפחת דוברובין נחלה על שטח של 650 דונם ביסוד המעלה. דוברובין סרב לקבל את המתנה וענה: "האיכרים ברוסיה היו אומרים: איכר המקבל מתת – כסף, חשרת הרוח תבוא ותיקח זאת ללא תמורת הכסף". סיפור עלייתה של משפחת דוברובין מעניינת מאד: בשלהי המאה ה-19 יצאו שני שליחים מארץ ישראל מאיר דיזינגוף וד"ר הלל יפה למזרח אירופה במטרה

לשכנע יהודים לעלות לארץ ישראל. תחנתם הראשונה הייתה בעיר "קובנה". השליחים הקהילו יהודים בשוק העיר והגזימו בסיפורי נפלאותיה של ארץ הקודש. מדי יום נכח בקרב הקהל אדם מזוקן שלא פסק מלשאול על ירושלים, הכרמל והגליל, על אקלימה של הארץ ועל תושביה ועל עבודת האדמה. האיש סיפר לשני השליחים שהתגוררו אצל רבי אלחנן ספקטור ששימש כראש הישיבה בקובנה, שהוא נוצרי מכת ה"סובוטניקים" המאמינים בתנ"ך ושומרים את השבת, ולמשפחתו נחלות ואחוזות באסטרחן שעל שפת נהר הוולגה. הלל יפה ייעץ לדוברובין להתגייר ולעלות ארצה ולהיות איכר. משפחת דוברובין שעתה לעצתו והתגיירה כהלכה. לאחר מכן שבה המשפחה לאסטרחן ומכרה את כל רכושם. בכסף שקיבלו רכשו כלים לעבודה חקלאית, אוכפים ומחבצת חלב. לקחו עמם ספר תורה ועלו באודסה על אוניה שהביאה אותם לארץ ישראל במטרה להיות כאן עובדי אדמה. המשפחה עברה בין חדרה, בית וגן שבבקעת יבנאל עד שנחתו לבסוף במושבה יסוד המעלה, נציין כאן שספר התורה שהביאו אתם שוכן כבוד עד עצם היום הזה בבית הכנסת של יסוד המעלה. יואב דוברובין רכש בכספו שטח מחוץ לתחומי המושבה יסוד המעלה ויחד עם בני משפחתו הקים במקום אחוזה לתפארת. העמיק ושיפץ באר קימת שאת מימיה העלה בעזרת אנטיליה שהופעלה על ידי הרוח, טיפח ביחד עם ארבעת בניו משק חי שבו שוורים, פרות, סוסים ועופות וגידל גידולי שדה כתירס וגידולים נוספים וראה ברכה בעמלו. אחד הסיפורים שנפוצו באותה תקופה ממחיש את הצלחתו- הנציב העליון הבריטי הפילדמרשל לורד פלומר פתח בשנת 1927 תערוכה חקלאית שרבים מחקלאי הגליל הביאו אליה מתוצרתם. יואב דוברובין

נסע בעגלתו במשך 3 ימים והביא אתו שני שקים גדושים בתוצרת. מארגן התערוכה שאל את יואב, איך הצלחת להעביר דרך ההרים שני שקים של ביצי יונים מבלי שאחת מהן נשברה?, תשובתו של יואב הייתה, אין אלו ביצי יונים אלא גרגירי חימצה {חומוס} בגודל של ביצי יונים. הגרגרים זיכו את יואב דוברובין בתעודת הוקרה על גידול גרגירי החימצה הגדולים ביותר בארץ ישראל.

יואב ראה ברכה בעמלו והתערה בין איכרי המושבה, אך האחוזה ששכנה ממש על שפת הביצה שורצת יתושי האנופלס מחוללי מחלת הקדחת, התחילה לתבוע את קורבנותיה וכולם נפגעו במחלה והבן יעקב היה ראשון המתים מן המחלה, ואחריו בן נוסף. באחת השבתות בעת התפילה בבית הכנסת שיואב הקפיד להגיע אליו, פנה אליו ראש הקהל בעת שנשא דרשה אל יואב ואמר: "אתה שכלת כבר שני בנים במחלה, למה אתה ממתין, עד ששני הבנים הנותרים ונכדיך יפגעו גם הם?". לאחר מחשבה רבה החליט יואב לקחת את משפחתו לראש פינה ולהשאיר באחוזה רק את בנו המבוגר יצחק. יואב הגיע במוצאי השבת לשיעור הגמרא שהתקיים בבית הכנסת ונפרד מהם. ראש הקהל קרא ליואב להיכנס לבית הכנסת ולעלות לבימה, פתח את ארון הקודש ופנה ליואב בשאלה: " יואב, כאן מול הקהל הזה וספרי התורה אמור לנו את האמת, האם אתה מתחרט שהתגיירת, עזבת את אסטרךן ועלית לארץ ישראל להיות כאן איכר, בנית אחוזה וקברת בה את יקיריך והנה הלילה מוצאי שבת קודש אתה אורז את מיטלטליך ועובר לראש פינה?, יואב הנרגש לא ענה ואז פנה אליו דוד שוב מייסדה של ראש פינה שהתארח במקום וביקש ממנו לכתוב את תשובתו על פיסת נייר. יואב כתב עברית

באותיות קיריליות ואלה היו דבריו: " אחי האיכרים, אנשי יסודקה, נחמה אחת יש לי בעולם הזה, שאלה הקטנים, הנכדים שלי ושל יעקב ורות, יידעו לקרוא את התנ"ך בעברית. ואתם הרי יודעים שלא באתי לארץ הקודש להרבות נכסים וממון, כי אם מתוך אהבת הבורא". סיים ופסע אל מחוץ לבית הכנסת, עלה על העגלה ונסע לראש פינה.

יואב הקים בראש פינה משק חקלאי קטן אך האסונות לא הסתיימו ובנו אפרים נעקץ על ידי זבוב בעת שחרש בכרם ומת. יואב בן ה-95 ואשתו רחל המשיכו לסייע לאלמנה שהייתה בהריון בגידול שני הילדים. כעבור מספר חודשים ירדה למעיין להשקות את הכבשים כרעה ללדת ונפטרה. יואב בן ה-100 המשיך לגדל את נכדיו עד שנפטר בגיל 104 בשיבה טובה. הבן המבוגר המשיך להתגורר באחוזה עד לשנת 1968, עד שבגיל 92 לאחר שנחלש מאד ציווה את האחוזה למדינת ישראל והועבר לבית אבות בגדרה. המקום שופץ ושוקם על ידי הקרן הקיימת לישראל והמועצה לשימור אתרים והפך למוזיאון ונפתחה בו מסעדה המתמחה במעושנים.

אחרי שביקרנו במקומות אלה וחויינו חוויות מרתקות נשים פעמינו לעבר תחנתנו האחרונה – הלא הוא:

"אגמון החולה"

נחזור לכביש 90 ונפנה צפונה עד לשלט המפנה אותנו לעבר אגמון החולה והמנפטה.

כפי שכבר הסברנו למפעל הייבוש היו גם השלכות שליליות והתחילו בחיפוש פתרון לאזור שבו המשיך הכבול לבעור ולגרום לנזקים סביבתיים. לאחר מחקרים מעמיקים שנעשו הוחלט על פתרון שכלל הצפה מחדש של שטח של כ-11000

דונם וחפירת תעלות ניקוז באמצעותן ניתן גם לשלוט בגובה המים. ועדת ההיגוי שהוקמה שמה לה למטרה לא רק לפתור את הבעיה שנוצרה, אלא להפוך את השינוי למנוף כלכלי ליצירת אתר טבע תיירותי מושך. כפי שכבר צוין האזור מהווה מדי שנה תחנת מעבר לכ 500 מיליון צפרים העושות דרכן במסלול השבר הסורי אפריקני. מרגע שנגמר השיקום הופתעו המתכננים והמבצעים מכמות העופות שהפכו את המקום לתחנה בדרכם לארצות החמות ובחזרה. תופעה זאת הייתה גורם משפיע בתוכניות הפיתוח של המקום שכבר נעשו ואלה המתוכננות בעתיד. מי שקיבל על עצמו את פיתוח המקום היה הגוף שהיה אחראי על מפעל הייבוש – קרן קימת לישראל.

את סיורנו באגמון נתחיל במרכז המבקרים שבכניסה לאתר שם נצפה במצגת אור קולית. לאחר מכן נצטרך להחליט באיזה כלי תחבורה נשתמש בטיולנו באגמון- הנסיעה בכלי רכב פרטיים אסורה, זאת על מנת למנוע פגיעה באיזון האקולוגי. האמצעים העומדים לרשות המטיילים הם: שירות היסעים ציבורי בתשלום היוצא ממרכז המבקרים בשעות קבועות, במהלך הנסיעה ניתן הסבר קולי, אופניים מסוגים שונים, רכב חשמלי, שיט בתעלה ועגלת מסתור רתומה לטרקטור וכמובן סיורי צפרות מודרכים.

התחנה הראשונה בסיור תהיה התעלה המערבית שהיא אחת משתי התעלות שנחפרו בעת ביצוע מפעל הייבוש. משם נמשיך אל מאגר הקצה שבו מתרכזים מי הכבול לטיהור ראשוני, ממנו הם מוזרמים לאחר מכן למאגר גדול יותר. "תעלת האפס" הנקראת בשם זה משום שאין לה שיפוע כלל מזרימה את מי הכבול למאגר. לאורך התעלה נבחין בתיבות

קינון לבנות שהוצבו במקום על מנת למשוך תנשמות המשמשות מחסלות טבעיות לנברנים הרבים הפוגעים בשדות החקלאיים שמסביב.

התחנה הבאה היא "מצפור עופות המים", ממנה ניתן לצפות בטלסקופ במיני העופות הרבים והמגוונים, רצוי להיעזר במדריך שיוכל להסביר לנו ולסווג את הצפרים השונות. בשדות שמעבר לשטח המוצף ניתן לראות את הקוונע, זהו מתקן השקיה בעל מוטה רחבה, שמטרתו לשמור על לחות הקרקע ולהצפת מחילות הנברנים.

נמשיך לעבר הגשר הירוק העובר מעל לתעלה המזרחית ומהווה נקודת תצפית טובה. אל התעלה המזרחית מתנקזים יובליו של הירדן: מימי הדן, הבניאס והחצבני שלאחר יציאתם מן העמק הם שבים לזרום בערוץ המקורי של הירדן ההררי {שווה ביקור}, התוכנית היא שהמקום יורחב וישמש כמקום תצפית על דורסים.

נמשיך בסיוורנו עד לנקודה בה נמצא מצד אחד את מצפור השקנאים ממנו נוכל לצפות על עופות אלה שרבים מהם בחרו לחרוף במקום. המצפור הפנורמי {360 מעלות} מאפשר צפייה לתאי שטח שונים. מן העבר השני נצפה על האיים שבאגמון ועל שטחי הרעייה של הג'מוסים המבויתים במקום ומשולחים לטבע לחיות כפי שנהגו בתקופה שלפני ייבוש החולה. נמשיך לטייל ונגיע אל המצפור הראשון שהוקם האגמון "מצפור העגורים", מכאן נוכל לצפות באלפי העגורים שאמצו בשנים האחרונות את האגמון כמקום שבו יחרפו ואינם ממשיכים בנדידתם לעבר אפריקה. זהו מחזה מדהים ביופיו שבעיה בצידו: העגורים ועופות אחרים החלו לפשוט על שדות החקלאים ולחסל את הגידולים. הפתרון שנמצא היה

הקמת תחנות האכלה אליהן מביאים מדי יום ביומו כמויות עצומות של גרעיני תירס ובכך מונעים את השמדת יבולי החקלאות שבעמק החולה.

את הסיור נסיים שוב במרכז המבקרים, שם יוכלו הילדים ליהנות במוקדי ההפעלה. נוכל לצפות כאן גם מנקודת הדגמה של נביעת גז מאדמות הכבול.

לקראת סיום המלצה חמה לבקר באגמון ולצפות בעופות ובעיקר בעגורים או מוקדם מאד בבוקר כשהעופות מתעוררים ומתחילים להמריא לשגרת יומם, או לקראת חשיכה כשהעגורים מגיעים בהמוניהם לנחיתת לילה.

לקראת סיום:

האזור כולו מלא וגדוש באתרי נוף ומורשת קדומה וחדשה יותר וניתן לבלות בו יום ועוד יום ואף יותר והמנגינה לא נגמרת. כל אחד יוכל למצוא כאן את האתרים והאתרקציות המדברות אל ליבו.

פשוט "קח מקל קח תרמיל ובא אתי אל הגליל".

השקנאים ממנו נוכל לצפות על עופות אלה שרבים מהם בחרו לחרוף במקום. המצפור הפנורמי {360 מעלות} מאפשר צפייה לתאי שטח שונים. מן העבר השני נצפה על האיים שבאגמון ועל שטחי הרעייה של הג'מוסים המבויתים במקום ומשולחים לטבע לחיות כפי שנהגו בתקופה שלפני ייבוש החולה. נמשיך לטייל ונגיע אל המצפור הראשון שהוקם האגמון "מצפור העגורים", מכאן נוכל לצפות באלפי העגורים שאמצו בשנים האחרונות את האגמון כמקום שבו יחרפו ואינם ממשיכים בנדידתם לעבר אפריקה. זהו מחזה מדהים ביופיו שבעיה בצידו: העגורים ועופות אחרים החלו לפשוט על

שדות החקלאים ולחסל את הגידולים. הפתרון שנמצא היה הקמת תחנות האכלה אליהן מביאים מדי יום ביומו כמויות עצומות של גרעיני תירס ובכך מונעים את השמדת יבולי החקלאות שבעמק החולה.

את הסיור נסיים שוב במרכז המבקרים, שם יוכלו הילדים ליהנות במוקדי ההפעלה. נוכל לצפות כאן גם מנקודת הדגמה של נביעת גז מאדמות הכבול.

לקראת סיום המלצה חמה לבקר באגמון ולצפות בעופות ובעיקר בעגורים או מוקדם מאד בבוקר כשהעופות מתעוררים ומתחילים להמריא לשגרת יומם, או לקראת חשיכה כשהעגורים מגיעים בהמוניהם לנחיתת לילה.

לקראת סיום:

האזור כולו מלא וגדוש באתרי נוף ומורשת קדומה וחדשה יותר וניתן לבלות בו יום ועוד יום ואף יותר והמנגינה לא נגמרת. כל אחד יוכל למצוא כאן את האתרים והאתרקציות המדברות אל ליבו.

פשוט "קח מקל קח תרמיל ובא אתי אל הגליל".

שער שלישי: מסלולים בחבל יתיר, ספר המדבר - מדבר

יהודה ובקעת באר שבע

תוכן העניינים:

מסלול מספר 1: יער להב, מוזיאון ג'ו אלון.

מסלול מספר 2: מסלול משולב ביער להב, מוזיאון ג'ו אלון,

יער יתיר.

מסלול מספר 3: מסלולים ביער יתיר

מסלול מספר 4 {טיול בן יומיים או שלושה}: יער יתיר, הר עמשא, תל ערד, ערד.

מסלול מספר 5 {טיול בן יומיים}: יער יתיר, דריג'את, תל ערד, ערד, תל באר שבע, אנדרטת הנגב, דרך הפסלים ביער חצרים.

מסלול מספר 1: יער להב, מוזיאון ג'ו אלון.

יער להב משתרע על פני שטח של למעלה מ- 25000 דונם על פני גבעות השפלה הדרומית. זהו אזור צחיח, עם כמות משקעים של כ- 300 מ"מ בשנה. הצומח הטבעי באזור מורכב בעיקרו מבני שיח מדבריים נמוכים.

קק"ל החלה בנטיעות באזור כבר בשנת 1952, וככל שהיער גדל והתפתח הוקמו בו חניונים למטיילים, מתקני שעשועים לילדים, ופינות ישיבה נגישות לאנשים עם מוגבלויות. הדרכים ביער נגישות ומשולטות. באזור נחשפו מספר אתרים ארכיאולוגיים היסטוריים ביניהם:

"חורבת רימון"

בשיפוליו המערביים של היער, דרומית לקיבוץ להב, נחשף יישוב שזוהה "כעין רימון", יישוב יהודי מתקופת בית שני המוזכר בספר נחמיה פרק י"א, פסוק כ"ט. תושבי עין רימון נמנו על המעטים שלא גלו לבבל בעת חורבן בית ראשון.

בראש הגבעה נמצאו שרידיו של בית הכנסת, ביניהם חלקי קירות ופריטים ארכיטקטוניים. במרכזה של רצפת אולם בית הכנסת נותרו עיטורים של חמש רוזטות, זהו קישוט יהודי אופייני לתקופת בית שני.

"חורבת זעק"

בין קיבוץ דביר לקיבוץ להב מסתעפת לה דרך המובילה לחורבת זעק. מראש החורבה תצפית יפה אל בקעת יבל ואל המורדות הדרומיים של הר חברון.

בחורבה נחצבה מחילת מסתור המקשרת בין האולמות התת קרקעיים. משערים שמערכת המחילות נחצבה כנראה בתקופת מרד בר – כוכבא. המערה חשוכה לחלוטין ויש להצטייד בפנסים. מרבית הסיור מתקיים בזחילה.

"מצפה קראל וחירבת אבו חוף"

בשיפולים המערביים של היער במרחק נסיעה ממצפה להב, הכשירה קק"ל רחבת תצפית לעבר מישור החוף הדרומי. למרגלות התצפית שוכנת חירבת אבו חוף. בחורבה נותרו שרידים מרשימים של יישוב מן התקופה הביזנטית, ביניהם כנסיה, שעמודיה המרשימים מוטלים על הקרקע בסמוך. בחורבה התגלה מבנה קולומבריום } מבנה עם כוכים קטנים דמוי שובך יונים}, יוצא דופן מאחר והוא בנוי מאבן בעוד שבמקומות אחרים בשפלה אנו מוצאים מבנים כאלה החצובים בסלע.

"שמורת להב"

במרחק של כ – 500 מטר צפונית לקיבוץ להב, נמצא שמורה המתאפיינת בצומח אופייני לאזור הביניים שבין המדבר לאזור הים תיכוני.

הקרן הקיימת לישראל הכשירה ביער להב מסלולי טיול משולטים לאופניים בדרגות קושי שונות. כל המסלולים הם מעגליים ונקודת היציאה שלהם היא מהחניון הראשי, ליד מגדל התצפית. בצידי המסלולים נקודות מים.

מרכז "ג'ו אלון"

מרכז ג'ו אלון ביער להב בסמוך לקיבוץ להב, הוא מרכז לימודי להכרת האזור, המשלב בתוכו מוזיאון לתרבות הבודואית, מכון מחקר ומרכז מבקרים.

המרכז הוקם על ידי האגודה להנצחת זכרו של טייס חיל האוויר ג'ו אלון, גורמי ממשלה ובסיוע קק"ל. ג'ו אלון מותיקי טייסי חיל האוויר הישראלי כיהן כמפקדו הראשון של בסיס "חצרים" שנרצח מן המארב בארצות הברית 1.7.1973 ימים לפני סיום תפקידו כנספח חיל האוויר בארצות הברית. המרכז נחנך בשנת 1980 ובשנת 1985 נחנך במקום גם המוזיאון לתרבות הבודואים.

במרכז הממוקם במקום הגבוה ביותר בדרום השפלה ברום של 500 מ' מעל פני הים, מספר אגפים:

- מרכז לימודי ייחודי לידיעת הארץ ולהכרת האזור, המשלב מוזיאון, מכון מחקר ומרכז מבקרים, הכוללים מתקני חקלאות מסורתית באזור, כולל בור מים המנקז אליו את מי הגשמים, בהם ניתן להשקות את הצאן ועצי הבוסתן, מערת מגורי פלאחים ששופצה ושוחזרה.
- תערוכת קבע על פעילות קק"ל באזור העוסקת בתולדות היער הנטוע, פיתוח הקרקע, איגום מים, וההתיישבות היהודית החדשה באזור.

* מוזיאון דרומא לתרבות המערות: הכולל שחזור של חמש מערות המייצגות תקופות ותרבויות באזור והן: מערת מגורים

כלקוליטית מלפני 6000 שנה, מערת קולומבריום הלנסטית בת 4800 שנה, מערת קבורה ישראלית בת 4700 שנה, מחילת מסתור מתקופת מרד בר - כוכבא בת 1850 שנה ומערת קבורה יהודית מהתקופה הביזנטית מלפני 1500 שנה.

* מוזיאון פעיל לתרבות הבדואים, הכולל אוסף של מוצגים כאוהל המשפחה, חפצי הגבר הבדואי והאישה הבדואית, הכוללת כלי נשק, כלי עישון, תכשיטים, אביזרים שימושיים של האישה הבדואית המבוגרת ושל האישה הצעירה, אפיית פיתות, הכנת מוצרים מחלב העדר, הדגמה של אריגה וקליעה מצמר הצאן, יצירת כלי מוזיקה בדואיים וכיור בבוץ מוץ, ציוד הובלה לנדידת המשפחה/שבט, הגמל ופריטי שימוש ברכיבה על הגמל, אביזרי ציד ודיג ועוד.

מחוץ למבנה נמצא גן של צמחי תבלין ומרפא.

כפי שתראו ניתן ליהנות ממגוון של פעילויות שהמוזיאון ויער להב מציעים למבקרים ולבלות באזור את יום הטיול כולו.

כיצד נגיע:

הבאים מהצפון ייסעו בכביש מספר 40 עד לצומת דבירה כ - 3 ק"מ דרומית מצומת בית קמה, ויפנו שמאלה לכביש מספר 3255. אפשרות נוספת היא להמשיך עד שומת להבים, לפנות שמאלה לכביש מספר 31 ופונים שוב שמאלה לכביש מספר 358. לבאים בכביש מספר 40 מדרום, הפניות הן בכיוון הפוך כמובן.

מכיוון שמטרת הטיול היא יער יתיר

טיול מספר 2 טיול משולב, ב "יער להב, מוזיאון ג'ו אלון ויער יתיר":

מכיוון שמטרתנו בטיול זה להקדיש זמן לטיול ביער יתיר נסתפק במעבר ביער להב ובביקור מהנה במוזיאון ג'ו אלון.

נשוב לצומת להבים באחת משתי האפשרויות: חזרה לצומת דבירה, דרומה בכביש מספר 40 לצומת להבים ומשם בכביש מספר 31 לעבר צומת שוקת, אפשרות נוספת היא כמובן נסיעה חזרה בכביש מספר 358 ועבר כביש מספר 31 עליו נמשיך לנסוע עד לצומת שוקת. כאן יש לנו שוב מספר אפשרויות להגיע ליער יתיר: האחת פנייה לכיוון צפון מזרח בכביש מספר 60 לעבר היישוב שמעה. בצומת שמעה נפנה ימינה לדרך 317 בחבל יתיר לעבר צומת סוסיא. השנייה נמשיך לנסוע על כביש מספר 31 מצומת שוקת לעבר ערד, כשני ק"מ אחרי הפנייה ליישוב הבדואי חורה, נפנה לכביש מספר 316 לעבר יער יתיר. דרך נוספת להגיע ליער יתיר היא בדרך הנוף של יער מיתר – יער יתיר. גם כאן נתחיל בנסיעה בכביש מספר 60 לכיוון צפון מזרח, מיד אחרי היישוב מיתר שילוט המכוון לעבר יער מיתר. כאן נמשיך בנסיעה בדרך הנופית הצפונית המסומנת בכחול.

"חבל יתיר ויער יתיר"

חבל יתיר משתרע בשיפוליו הדרומיים של הר חברון, בסמוך לבקעת ערד ולבקעת באר שבע.

שמו של האזור ניתן לו בשל עיר הלוויים המקראית "יתיר", שבנחלת שבט יהודה, המופיעה בפרק כ"א פסוק י"ד בספר יהושע, זהו מקום לידתם של עירא וגרב שניים מגיבוריו של דוד. ההתיישבות היהודית באזור זה מתחילה כבר בתקופת המקרא. עם ישראל היה עם של רועי צאן שישב למעשה במדבר, סיפור נבל הכרמלי אינו מתרחש בהר הכרמל, אלא בכרמל אשר בחבל יתיר. שיאה של ההתיישבות היהודית בחבל יתיר, כחלק מן ההתיישבות בהר חברון, מתרחשת

בתקופת המשנה והתלמוד, המאות ה-4-3 לספירה ואנו מוצאים בחבל זה יישובים כ"יתיר", "ענים", "כרמל", "מעון", "ייטה", "אשתמוע" "קריות ביהודה" ויישובים נוספים. ממצאים ארכיאולוגיים חושפים בצד שרידי יישובים יהודיים, בתי כנסת ומתקנים חקלאיים, גם יישובים פגאניים ונוצריים. המתיישבים באזור התפרנסו בעיקר ממרעה צאן, ומתבואות חורף, כרמי גפנים ומטעי זיתים. עדות לעושר החקלאי ולהתיישבות הקבע באזור הוא מספרם הרב של בתי הבד, הגתות, בורות המים וגדרות החוות הקטנות שהיו פזורות באזור.

זהו אזור מעבר בין הצומח הערבתי – מדברי לבין החורש הים תיכוני, בגבהים שבין 450-800 מ' מעל פני הים, עם כמות משקעים שבין 250-275 מ"מ בשנה.

בשנים שלאחר הקמת המדינה היה זה אזור פרוץ ופרוע דרכו עברו מסתננים ושוודדים שהגיעו לכיוון באר שבע, יישובי הנגב ונדדו בין רצועת עזה לממלכת ירדן.

"יער יתיר"

מנהל מינהל פיתוח הקרקע של הקרן הקיימת לישראל יוסף וויץ המנוח, הגה רעיון של נטיעת יער באזור צחיח זה, רבים הטילו ספק באפשרות לגדל שם גידולים כלשהם, אך הצרכים הביטחוניים הביאו לכך שבשנת 1964 החלה קק"ל בנטיעת עצים באזור בצמוד למה שהיה בזמנו "הקו הירוק". מנהל אזור הדרום של קק"ל

בתקופה זאת היה נפתלי יפה שהחליט שיהיה זה יער מגוון, לא רק עצים מחטניים עצי אורן, ברוש שיטה ואשל. הוא שילב בנטיעות הרבה עצים רחבי עלים כאלה, כליל החורש, רותם

ואחרים, ועצי פרי כשקד, גפן, זית, אלת הבוטנה {פיסטוק},
חרוב, אגוז המלך, ודקלים ושטחי חיטה ושעורה.
"ייעור מדברי – סוויזציה"

מחקרים הוכיחו שהחקלאות הקדומה באזור התבססה על מי
נגר עילי ואיסוף מי הגשמים המועטים שירדו באזור בתקופת
החורף. נטישת האזור מיושביו גרמה להזנחת המערכות
החקלאיות, רעייה מוגברת האיצה את העלמות הצומח
הטבעי, מה שגרם לסחף קרקעי וזחילת המדבר יותר ויותר
צפונה.

קק"ל פיתחה שיטת נטיעה הנקראת "סוואניזציה" מלשון
סוואנה. שיטת נטיעה זאת נועדה להשביח את הקרקע
ולהרבות בו את מגוון מיני העצים, זאת שיטה שנועדה להלחם
בתופעת המדבור, על ידי עיבוי כסות הצומח. נטיעת העצים
דלילה המשאירה מרווח להתפתחות טבעית של צמחייה
עשבונית המשמשת למרעה ובניית "שיחים" – סוללות
לתפיסת מי נגר. בדרך זאת נמנע סחף הקרקע ומתאפשר
"קציר" מי נגר לעצים הנטועים בסוללות.

בלב היער על ידי המחלקה למדעי הסביבה במכון וויצמן
בשיתוף עם קק"ל, התחנה היחידה במזרח התיכון, לניתור גזי
חממה. אחת מהמטרות העיקריות שבהקמת התחנה, היא
לבדוק את המאזן שבין פליטה לקליטה של פחמן דו-חמצני
ביער ייחודי זה. הבחירה ביער יתיר אינה מקרית. תוצאות
המחקר הוכיחו שביער בעל כמות משקעים נמוכה, לא פגם
בקצב גידול העצים. מסתבר שהעצים הסתגלו לניצול יעיל
של המים תוך שימוש "ספיגה" של חלק מהפחמן הדו חמצני
בתהליך הפוטוסינטזה, תהליך המסייע בצמצום תהליך
התחממות כדור הארץ.

כיום יער יתיר הוא היער הנטוע הגדול ביותר בישראל המשתרע על פני שטח של כ- 40000 דונם שצבעו את המדבר בירוק משובב עין, המשמש מקום ללימוד שיטות ייעור באזורים סמי מדבריים בארצות רבות ברחבי העולם, ביניהן מצרים, מצד אחד וארצות הברית {מדבר אריזונה} מצד שני. ביער פינות ישיבה, חניונים, ומסלולי טיול אליהם נגיע בהמשך.

"מצודת היערנים"

את טיולנו נתחיל במצודת היערנים של יער יתיר הנמצאת ברום של 658 מ', במרחק של 13.2 ק"מ מהכניסה לכביש מספר 316. על מנת לאפשר עבודה מתמשכת בנתה קק"ל מצודת יערנים מבוצרת, בה 8 חדרי מגורים, מטבח קטן וחדר אוכל, שני מאגרי מים תת קרקעיים אליהם הובילו מים במיכליות מאזור באר שבע. המצודה הייתה מגודרת ומבוצרת ויערני קק"ל שהיו אמורים לעבוד בנטיעת וטיפוח היער נדרשו להתגורר במקום. תקופת המיתון גרמה לכך שאכן היערנים עברו להתגורר במקום, כך

עד לאחר מלחמת ששת הימים בשנת 1967 כאשר הגבול התרחק והמיתון הסתיים

והעובדים דרשו לעבור ולהתגורר במקומות המגורים הקבועים שלהם. המצודה ממשיכה לשמש כמרכז העבודה ביער יתיר, במשך מספר שנים פעל שם מרכז חינוכי יערני לנוער של קק"ל, לצורך זה הוסבו שני מאגרי המים של המצודה המחוברת לקו המים של מקורות לחדר אוכל ומטבח וחדרי המגורים שופצו. על גג המבנה נקודת

תצפית נפלאה על יער יתיר כולו, עד למצודת יהודה הממוקמת במקום בו שכנה בזמנו משטרת הרוכבים הירדנית,

הנמצאת בקצה המזרחי של המצוק הנופל לעבר מדבר יהודה. במערב נראה את בקעת באר שבע וצפונה את היישובים יטה וסמוע בשיפולים הדרומיים של הר חברון ויישובים אחרים שמעבר לקו הירוק.

"חורבת ענים - שביל המתקנים החקלאיים - דרך המאגר" לאחר שננוח ונהנה מהתצפיות, נצא ממצודת היערנים ונפנה מזרחה לעבר דרך יער יתיר, הכביש עובר בסבך של עצי היער השונים, כשהשילוט מכוון אותנו לעבר החניונים הרבים הפרוסים בו ולמסלולי הליכה שנפרצו ביער. מתחתנו חלקות של עצי אגוז המלך ובוטנה. במקום שבו הדרך פונה ימינה {מזרחה} במקום בו עבר הקו

הירוק, נמשיך כמה מאות מטרים על מנת לצפות בגדר הפרדה העוברת במקום.

נשוב לפנייה וניסע בעקבות השילוט לכיוון היישוב הקהילתי שני. נחלוף על פניו וליד השלט חורבת ענים, נרד מהכביש נעצור את הרכב ונצעד לעבר שרידי היישוב ענים הנמצא בגובה של 658 מ' מעל פני הים. בו נמצאו שרידי מבנים, מערות, גדרות, בורות מים ושרידי מבנה ריבועי גדול בעל קירות בעובי של חמישה מטרים, ששימש בתקופת מלכי

יהודה במאות ה-7-8 לפני הספירה כמצודה, בור מים, בית קברות ושרידי בית כנסת. ננוע לעבר שרידי בית כנסת, שנוסד במאה השלישית לספירה והתקיים עד למאה השמינית אותו חשף ד"ר צבי אילן. בית הכנסת בנוי מאבני גזית גדולות, המתנשאות לגובה של שלושה מטרים שנלקחו כנראה מאבני המצודה. בקיר החזית שני פתחים בסגנון האופייני לבתי הכנסת של הר חברון. לאורך הקיר המזרחי נחשפה אכסדרת הכניסה, בחזיתה עמודים וכותרות. האולם היה מקורה בגג

רעפים וקירותיו היו מטויחים. צבי אילן מתאר אזור ייחודי לבית כנסת זה - "המרחב המקודש". מדובר ברבע מרוחב האולם שנחסם על ידי לוחות סורג.

מזרחית ליישוב ענים היהודי בצדו השני של הכביש נמצאים שרידיו של יישוב נוצרי שהיה קיים באזור באותה תקופה ובו נמצאו שרידי כנסייה.

"מסלול המתקנים החקלאיים"

נחזור לרכב נצא לכביש ונפנה בפנייה הראשונה ימינה לעבר אתר בו נחשפה שורה של מתקנים חקלאיים ששימשו את תושבי היישוב ענים. נעצור את כלי הרכב בחנייה שליד בור המים { 7 } במקום שולחנות חניון, ברזי מים, מתקני גריל ומתקני משחק לילדים. נהנה מתצפית הנוף במקום ונצא לטייל במסלול המתקנים החקלאיים שאורכו כ - 600 מ'. נעצור ליד הגת על גבי משטח הסלע { 1 },

בה דרכו את הענבים ברגליים יחפות. התירוש זרם אל בריכת מעבר וכשהבריכה נתמלאה וחומרי הלוואי שקעו בקרקעיתה, עבר התירוש דרך הנקב אל היקב. התירוש נשאב לכלי קיבול - כדי חרס -, שרוכזו במחסנים תת קרקעיים, עד גמר התסיסה והפיכתו של התירוש ליון. נשיך לעבר בור המים, שהוא מאגר תת קרקעי בעל צורה פעמונית חצוב בסלע, רחב בקרקעית וצר כלפי מעלה, אליו נקוו מי הנגר שזרמו מגגות בתי הכפר אל תעלות שהובילו את המצרך היקר לבור, כאשר בסמוך אליו נמצא בור שיקוע קטן בו שקעו כל חומרי הסחף. בסמוך נותרה רהט להשקיית הצאן { 2 }. נמשיך לעבר מפרכה חצובה בסלע { 3 }. במרכז האבן נקב לתוכו הוכנס ציר עץ אנכי. לציר זה חובר ציר אופקי שהוחדר דרך נקב לאבן המפרכה האנכית. הזיתים, או הדגנים, הונחו על משטח

האבן, רוסקו ונגרסו תוך סיבובה של האבן האנכית בעזרת אדם, או בהמת עבודה. הזיתים המרוסקים הועברו למתקן כבישה לשם עצירת השמן.

לאורך השביל נזהה שרידי גדרות אבן ששימשו כמכלאות צאן { 4 }, ומערה חצובה באבן בה חצובים כוכי קבורה { 5 }. ממקום זה הנמצא במדרון המערבי של חורבת ענים ניתן לעלות רגלי בשביל לעבר מצודת ענים ובית הכנסת { 6 }, או לחילופין לחזור בחזרה אל הרכבים החונים.

"דרך המאגר"

נצא מהחניון ונמשיך בנסיעה לכיוון דרום מזרח, עד לחיבור לדרך המאגר המסומנת בכחול. נמשיך בדרך זאת עד הגיענו למאגר המים של יער יתיר, הבנוי בתוך ערוץ ואדי ומכיל 650,000 מ"ק של מים שפירים הנשאבים בחודשי החורף מאקויפר ירקון – תנינים. מים אלה משמשים להשקיית המטעים של יישובי חבל יתיר עליהם נספר במסלול מספר 3. נמשיך עם דרך המאגר עד שנתחבר לדרך הנופית הדרומית של יער יתיר שתוביל אותנו בחזרה לכביש 316 סמוך למצודת היערנים בדרכנו חזרה הביתה.

המטיילים שיבחרו להיכנס ליער יתיר דרך כביש 317, יתחילו את הטיול סמוך לחורבת ענים. ויוכלו לבקר במצודת היערנים לפני יציאתם מיער יתיר לקראת סיום הטיול.

טיול מספר 3 "מסלולים ביער יתיר":

בהמשך נציע למטיילים מסלול טיול, ובנוסף נפנה את המטיילים לאתרים מעניינים ביער יתיר, אותם ניתן לשלב בכל אחד מהמסלולים. לחילופין ניתן להרכיב מסלול שונה בו ישולבו אתרים מכל אחד מהמסלולים - הכול לפי בחירת המטיילים והעניין שהם מגלים.

מסלול, דרך הנוף יער מיתר – יתיר, חורבת יתיר ודרך

החלמוניות":

קיבוץ "מיתר" אוכלס בשנת 1984 ראשוני המתיישבים היו משפחות החברות ב"אגודת מתיישבי נחל חברון" בדרום הארץ. היער עוטף את היישוב, מה שמאפשר לתושביו לצאת ליער ולטייל בפינות חמד בסמוך לביתם. בליבו של היער קיימת מאגורה קדומה שאומצה על ידי שבט "צופי מיתר". חברי השבט ניקו את הסחף ושיקמו את תעלת איסוף מי הנגר, בכדי לאפשר שימוש במי הגשמים לצרכי שתייה והשקיה. המאגורה שהייתה בשימוש בתקופה הביזנטית, אופיינית למאגורות דומות שנחפרו בתקופה הנבטית. בדרכנו מיער מיתר ליער יתיר, נעבור ביער "חירן" המהווה חלק מתוואי הדרך הנופית. שמו ניתן לו על שם ג'בל אום אל חיראן עליו נמצאו שרידים של חירבת חירן, יישוב מהתקופה הביזנטית. במהלך הנסיעה בדרך הנופית נגיע לנקודת רום של 623 מ' מעל פני הים, תצפית מרהיבה אל הרי חברון והעיר חברון. נמשיך בדרכנו עד שנגיע לתחנתנו הראשונה.

"חורבת יתיר"

שרידיה של חורבת יתיר הנמצאת בגובה של 623 מ' מעל פני הים, משתרעים על פני שטח של יותר מקמ"ר. שרידי המבנים והמתקנים מצויים בראש שתי גבעות, כשבמדרונות ובעמקים נמצא שרידי טרסות ושטחי עיבוד.

במקרא אנו קוראים את תיאור הכיבוש של דרום הר חברון על ידי צבאו של יהושע בן נון. יישובי הכנענים נפלו בזה אחר זה וה"ענקים" ששכנו בהם נהרגו במהלך הקרבות. האזור כולו נכלל בשטח נחלת שבט יהודה. בשמואל א' פרק כ"ג פסוק ל"ח אנחנו קוראים את התיאור של דוד השולח ליתיר את שלל

מלחמתו באויב העמלקי. יתיר מוזכרת גם בכתביו של אבסביוס, והיא מופיעה במפת מידבא. אשתורי הפרחי המסייר בארץ ישראל במאה ה-י"ד מכנה את המקום עתיר כשם קבר השייח שנמצא במקום.

את ביקורנו נתחיל בבאר יתיר הקדומה. משם נעפיל אל הגבעה הצפון מזרחית, על מורדותיה נבחין בחורבות בתים, מערות מגורים, גדרות, בורות מים, גת, מערות קבורה, ומערת קולומבריום {לגידול יונים}. בראש הגבעה נמצאים קבריהם של שייח עתיר ושייח זעבי.

אגדה ערבית מספרת כי שייח עתיר לא נטש את הכפר, למרות בצורת קשה ודליקה שפרצה במקום וכילתה את כל הבוסתנים. המאמינים עולים לרגל למקום מתוך אמונה שבביקור סגולה למניעת עקרות. בקרבת הקבר אבנים ששימשו בית בד. ובאוכף שבין שתי הגבעות, בריכה מטויחת ובהמשך נמצא שרידי כנסיה ביזנטית, הפונה לכיוון מזרח. האולם המרכזי נחלק על ידי שני טורי עמודים, שישה עמודים בכל טור, בראשם כותרות קוניות שצלב חקוק עליהן וכותרות נבטיות בשימוש משני. הסיטראות שמשני צידי אולם התווך של הכנסייה מרוצפות ברצפת פסיפס לבנה ופשוטה, המעוטרת באבני פסיפס אדומות בצורת האות y. בפינה הצפונית מערבית מצוייה ברצפת הפסיפס גומה שנועדה להנחת כד מים. רצפת הפסיפס של אולם התווך היא למעשה משתי תקופות. השלב הקדום יותר נהרס ברובו. רצפת השלב המאוחר מחולקת ל-23 רצועות רוחב ובתוכן סימנים מאגיים וקיצורי שמות של קדושים.

במרכז הרצפה מעגל שבתוכו צלב ומעליו סולם, המסמל כנראה את הגולגותא {ציון קברו של אדם הראשון בכנסיית

הקבר בירושלים}. רצפה דומה נחשפה בשעתו במנזר בבית השיטה. יש הסבורים שהדבר מעיד על תפיסת עולם ייחודית, של קבוצת הנזירים שהביאה לדחיקתם על ידי הממסד הנוצרי אל אזורי הספר. מתחת למעגל נחשפה כתובת ביוונית שתרגומה הוא: " הושלמה העבודה בחודש מרס באינדיקציה ה-6 של הקדוש ביותר תומס ראש המנזר.

נעשתה במו ידי שלי אני זכריה בן ישי הקבלן עבד האל. {אינדיקציה היא מחזור של 6 שנים לתשלומי מיסים}. שנת 526 היא לפי מניין פרובינקה ערביה, והעיר שלמנינה מתייחסת הכתובת הינה חלוצה. מכאן שהתאריך הינו שנת 631/2 לספירה.

בחצר הקדמית של הכנסייה {אטריום}, לפני הכניסה לנרתקס {מסדרון רוחב}, נחשפה כתובת נוספת ביוונית וזהו תרגומה: " בזמנו של מכבד האל יוחנן בן זכריה, הדיאקון וראש המנזר, נעשתה כל העבודה של הפסיפס והקישוטים של מקום קדוש זה בחודש מאי, באינדיקציה ה-9 בשנת 483 למניין העיר. על רצפת הפסיפס נמצאו שברי רעפי חרס ומסמרי מתכת, המוכיחים שהמבנה היה מקורה ונתמך על ידי קורות עץ.

משיאה של הגבעה ניתן לצפות לכיוון צפון על העיר חברון, ומדרום לה בכפרים זהריה, יטה {יוטה}, וסמוע {אשתמוע}, והיישובים שמעה, טנא, מיתר וכרמים.

קרבת יתיר למדבר יהודה השפיעה על תנאי הביטחון ועל התפתחות היישובים, בהתאם לחוזקו וחוסנו של השלטון המרכזי באותה תקופה. כאשר שלטון זה היה חלש, פשטו הבדואים על כפרי ספר המדבר. סכנה זאת הביאה את המתיישבים להתרכז במספר כפרים גדולים. בימי שלום

ושלטון מרכזי חזק, הרשו לעצמם הכפריים להתרחק מיישובי "האם" שלהם ולהתיישב במקומות הסמוכים לשטחי החקלאות שלהם. לצורך זה נוצלו חורבות עתיקות, ריכוזי מערות ובורות מים. משהרגיעה הביטחונית התמשכה הפכו מקומות אלה לכפרי "בת" קטנים שזיקתם ליישובי האם הגדולים הלכה ופחתה.

נמשיך סיורנו לעבר הגבעה השנייה. בדרכנו נבחין בגדרות אבן ששימשו כמכלאות לצאן ועל משטחי הסלע חצובות תעלות, שקתות ובורות מים.

כאן נסיים את הסיור בחורבת יתיר, ונמשיך דרומה בשביל שחור לעבר אתר החלמוניות. נחנה את הרכב ברחבת החנייה שבסמוך לאתר החלמוניות {על פרח יפה זה בהמשך}. אם טיולנו מתקיים בעונת הפריחה של החלמונית הגדולה {כשבועיים בחודשים אוקטובר-נובמבר}, נרד בשביל אל ערוץ הוואדי שמוך למטע אלת הבוטנה, ונהנה מפרח יפהפה זה.

"החלמונית הגדולה"

פרח בר מהיפים בארץ ישראל, הוא בעל בצל גדול המצמיח בסתיו פרחים צהובים גדולים ללא עלים, הפורחים קרוב לאדמה. הכותרת דמוית כד והפרחים מדיפים ריח אופייני, המושך אליו מאביקים כפרפרים ודבורים, וזבובי הרחף. החלמונית גדלה בריכוזים צפופים ותפוצתה באזורי הספר מהחרמון ועד לאזור ספר המדבר. האתר בעל מספר הפרטים הגדול ביותר נחשף בשנת 2003 בקרבת היישוב מעלה רחבעם הסמוך להרודיון. ניתן למצוא באתר זה מקבץ של בין 100000-200000 פרטים.

נמשיך את נסיעתנו ונצא לכביש 316. נפנה צפונה ולאחר כ – 1.5 ק"מ נגיע למצודת היערנים.

ניתן לבצע טיול זה בכניסה לכביש 316 בסמוך ליישוב חורה ולהתחיל את הטיול במצודת היערנים ומשם להמשיך לדרך החלמוניות ולחורבת יתיר.

אתרים נוספים ביער יתיר וסביבתו הקרובה:

יישובים {משתייכים מוניציפאלית למועצה האזורית הר חברון}:

היישובים בחבל יתיר שעלו על הקרקע אחרי מלחמת ששת הימים הם:

- "שני לבנה": יישוב קהילתי השוכן מעברו השני של כביש יער יתיר מול "חורבת ענים": היישוב שהוקם בשנת 1985, מונה 105 משפחות רבים מהם אקדמאים, אחרים אנשי צבא קבע, אחרים עובדים במפעלי ים המלח ובמפעלי הי - טק באזור.

- "בית יתיר - מצדות יהודה": היישוב הוקם בשנת 1979 על ידי גרעין של בוגרי מרכז ישיבת הרב. שמו ניתן לו בגלל זיהוי מיקומו באזור בו שכן היישוב המקראי "מצדות", אליה ברח דוד מפני שאול, כמסופר בספר שמואל א' פרק כ"ג. היישוב עלה בשנת 1983 למקום הקבע בצמוד למשטרת הרוכבים הירדנים – לוציפר.

*"הר עמשא"

הקיבוץ הר עמשא, נמצא על הר בשם זה שגובהו 859 מ' מעל פני הים. מפסגת ההר ניתן לצפות בדרום מדבר יהודה, בקעת ערד, צפון הר הנגב והרי חברון. בניגוד לשאר היישובים בתבל יתיר משתייך הקיבוץ מוניציפאלית למועצה האזורית "תמר". השם ניתן

להר על שמו של שר צבאו של דוד המלך, עמשא בן יתר. בהר עמשא עוברת הדרך הרומית הקדומה מירושלים לאילת.

הדרך מופיעה במפת פויטינגר מהמאה השלישית לספירה. לפי אוסביוס שחי במאה הרביעית לספירה היא חיברה את מרגלות הר חברון עם פסגת הר עמשא.

מפסגת ההר פונה תוואי הדרך צפונה לעבר היישוב המקראי "כרמל" הכפר הערבי בני נעים עד תל מלחתה ומשם לעבר הערבה.

"סוסיא": יישוב קהילתי דתי בדרום הר חברון, בגובה של 850 מ' מעל פני הים, שהוקם בשנת 1983 על ידי עשר משפחות מגרעין "עינב", בני מושבים בוגרי ישיבות ששאפו להקים מושב עובדים חקלאי ביש"ע. היישוב נקרא על שם העיר העתיקה שרידיה נמצאים בסמוך. שאיפתם של הראשונים מקבלת את ביטוייה בסיסמת היישוב הרקומה על הפרוכת בבית הכנסת, {שנבנה כדוגמת מבנה בית הכנסת העתיק של סוסיא} – "ונבנתה העיר על תילה". היישוב המתפרס כיום על פני 5 שכונות, עם כ-750 תושבים.

צפונית ליישוב נמצא אתר "רוג'ום אל חמרי", תל אבנים ומערות שהיווה ציון דרך לנוודים במדבר על הדרך הרומית העתיקה. תושבי סוסיא עובדים במגוון של מקצועות, ביניהם עובדי חינוך, ומקצועות חופשיים, העובדים ביישוב ובסביבתו, הקרובה, בירושלים, באר שבע וערד. אחרים מתפרנסים מחקלאות כולל מטעי גודגדנים, כרמי ענבים, חממות של חישתיל, גידול עיזים לחלב וכבשים. בשנת 2008 הופעל במקום מכון החליבה לעיזים הגדול בישראל.

בשנת 1985 הוקם בסוסיא בית ספר שדה, המדריך סיורים באזורי מדבר יהודה, הרי יהודה והנגב. בית ספר שדה מפעיל גם אתר התיירות שבסוסיא העתיקה, בו ניתן לחוות שיחזור ממשי של צורת החיים היהודיים באזור באותה תקופה. במקום אכסניה עם 31 חדרים ללינת קבוצות ומשפחות. "סוסיא העתיקה"

סוסיא העתיקה הייתה יישוב יהודי גדול שהתקיים בדרום יהודה בין המאות הרביעית לתשיעית. לשיא פריחתו הגיע היישוב בשלהי התקופה הביזנטית ובתחילת התקופה המוסלמית הקדומה. כאשר המתיישבים היהודים עזבו את המקום {או התאסלמו} ובמקומו של בית הכנסת נבנה במקום מסגד.

החפירות הארכיאולוגיות בסוסיא התחילו לאחר מלחמת ששת הימים. בחפירות הארכיאולוגיות נחשף בית כנסת מהתקופה הביזנטית, מהגדולים והמפוארים שהתגלו בארץ ישראל. רצפת בית הכנסת מעוטרת בפסיפסים מרהיבים, ובהם כתובות עבריות וארמיות. בתוך אולם התפילה נמצאו חלקים של במת התפילה העשויה משיש, { כיום נמצא ממצא זה במוזיאון ישראל בירושלים}.

הממצאים הארכיאולוגיים שנמצאו בסוסיא מאפשרים לנו לדון בהיבטים הנוגעים לאופן שמירת ההלכה בדרום הר חברון. בין הממצאים שנתגלו כ-30 מקוואות טהרה, בית כנסת שכמו בשאר בתי הכנסיות שנמצאו ביישובי דרום הר חברון, הפתח נמצא בצד מזרח, כנאמר בתוספתא, מגילה, פ"ג, הכ"א: " אין פותחים בתי כנסיות

אלא למזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתוח למזרח, שנאמר: והחונים לפני

המשכן קדמה לפני אוהל מועד מזרחה". כבר במאה השנייה לספירה נפסק ביהודה מנהג הקבורה בגלוסקמאות. בדרום הר חברון נמשך נוהג זה עוד כמאתיים שנה, כאשר "גלוסקמאות הדרומא" היו מעובדות באופן גס יותר ונעדרות עיטורים. הכתובות שנמצאו בסוסיא הן כתובות בשפות העברית והארמית. מוטיב נוסף שנמצא בבתי הכנסת שבהר חברון הוא מוטיב מנורת שבעת הקנים.

"אשתמוע" יישוב יהודי עתיק, על שרידיו שוכן היום הכפר הערבי "סמוע". בסקר שנערך בבתי הכפר נמצאו 15 משקופים מעוטרים, ביניהם ארבעה משקופים ציורי מנורת שבעת הקנים. במרכזו של היישוב הערבי נמצאו שרידיו של בית כנסת רחב ממדים 30 מ' אורכו, למעלה מ- 13 מ' רוחבו ועל פי הקיר המערבי ששרד גובהו 8.5 מ' בקירוב. בתוך שטח בית הכנסת נחשפה רחבה מרוצפת באבנים גדולות ובהן כתובת פסיפס גדולה וזה לשונה: "דכיר לטב לעזר כהנא}א} ובוני דיהב חד טר}ים}יסינ מן פעל שפירושה: זכור לטוב לעזר כהן ובניו שנתן טרימיסים אחד מרכושו. בחזית בית הכנסת שטח מוגבה אליו עולים בשלוש

מדרגות. הרצפה מעוטרת בפסיפס צבעוני, ממנו שרד ציור של עץ בחמישה צבעים וכתובת הקדשה בארמית. בקיר הצפוני נמצאה גומחה מרכזית לארון הקודש ושני צדדיה גומחות קטנות, בימה בולטת וספסלי אבן סביב אולם בית

הכנסת. בסמוך לבית הכנסת נתגלה מטמון כסף גדול. אזכורים רבים לקיומו של היישוב, מופעים בספר יהושע, בספר שמואל בתלמוד הירושלמי ובכתביו של אוסביוס מקיסריה.

"מעון"

מעון מזכרת בספר יהושע בעת חלוקת הארץ בין השבטים, כיישוב בנחלת שבט יהודה ובספר שמואל, במעורבות באירועים שהתרחשו כאשר דוד הבורח מפני שאול מגיע לכרמל ומתערב יחד עם אנשיו בין רועי הצאן של נבל הכרמלי. במעון נמצאו שרידיו של בית כנסת מן המאה הרביעית לספירה, שנחצב באבן הקשה שבמקום. רצפת בית הכנסת מכוסה בפסיפס. הממצא החשוב והמעניין ביותר בבית הכנסת היו תריסר חלקים של מנורת שבעת הקנים בעלת עיצוב יפה מאד, עשויה משיש לבן בגובה של כ – 1.80 מ', שמשקלה המשוער כ – 120 ק"ג.

"כרמל"

לכרמל שהייתה כלולה בתחומי שבט יהודה אזכורים רבים במקרא שהחשוב שביניהם הוא סיפור נבל הכרמלי, לסיפור זה "הפי הנד" – בסיום פרשת בריחתו של דוד מפני שאול, חוזר דוד לכרמל ונושא את אלמנתו של נבל אביגיל לאישה. השריד המרשים ביותר בנוסף לבית הכנסת, שנמצא במקום היא בריכת אגירה גדולה. על שרידיו של היישוב ששימש בתקופות שונות כבסיס צבאי, מינהלי וכלכלי חשוב, השוכן על צומת דרכים חשובה, בנוי היום הכפר הערבי אל כרמיל.

בין מעון לבין כרמל היה קיים קשר עליו אנחנו למדים מהפסוק הבא בספר שמואל "ואיש במעון ומעשהו

בכרמל", הפירוש הוא בתי המגורים במעון, והמרכז הכלכלי בכרמל. תיאור זה מקבל חיזוק בשרידיה של דרך רחבה הסלולה בקו ישר בין שני היישובים, מעין רחוב המקשר ביניהם. בין שרידיה של כרמל נמצאו גם שרידים של שלוש כנסיות, ששימשו את אנשי השלטון שגרו במקום בתקופות הרומית, הביזנטית והצלבנית.

מסלול מספר 4 {טיול בן יומיים}: "חבל יתיר, הר עמשא, "תל ערד, ערד".

מסלול זה יש לתכנן בהתאם לתוכנית המטיילים לגבי מסלול היום השני. במידה והמטיילים מתכננים ביקור במצדה ונסיעה לאורך ים המלח וביקור בשמורת עין גדי, מומלץ לצאת למצדה השכם בבוקר, ולעלות ברגל מכיוון מערב על הסוללה, ולרדת בשביל הנחש. תוכנית זאת מחייבת לקצר את הטיול בחבל יתיר ולקיים את הביקורים שלנו בערד ביום הראשון של הטיול. בפרטים על מסלול זה נדלג על הפרטים הקשורים בחבל יתיר המופיעים במסלול מספר 3.

את הטיול ביער יתיר נסיים בעצירה למספר דקות במצפור קריות ממנו כפי שנכתב תצפיות לעבר בקעות ערד ובאר שבע, ולעבר מדבר יהודה. בסמוך לתצפית שרידי יישוב קדום, משערים שאלה שרידיו של היישוב קריות, מקום מגוריו של יהודה איש קריות. נסיים את התצפית ונתחיל לרדת בכביש 80 לבקעת ערד.

"תל ערד"

תל ערד נמצא כ - 10 ק"מ מערבית לעיר ערד, על כביש מספר 80.

בדרכנו למקום נחלוף על פני בסיס הטירונים של חטיבת הנח"ל.

בתל ערד נערכו חפירות ארכיאולוגיות במשך 18 עונות חפירה. לתל שני חלקים עיקריים: העיר התחתונה, שהייתה מיושבת בתקופת הברונזה הקדומה בלבד, ותל המצודות {העיר העליונה}, בו נחשפו שרידים החל מתקופת הברזל ועד לתקופה

הביזנטית. בתקופת הברונזה התיכונה השתרעה העיר על פני שטח של כ- 100 דונם, והייתה מוקפת בחומה בצורה באורך של 1200 מ'. חשיבותה של העיר היא בהיותה עדות למהפכה העירונית שהתחוללה בתקופה זאת. ערד היא אחת הערים הקדומות ביותר באזורנו בה נמצאו רחובות מתוכננים מבני ציבור ושלטון. בעיר נמצאה מערכת מים שניקזה את מי הגשמים שזרמו ברחובות אל מאגרים שנמצאו בחלקה הנמוך של העיר. בתי העיר נבנו בצורה אחידה וכללו חדר גדול, אליו צמוד חדר קטן יותר ששימש כמחסן או מטבח. הכניסה לבית הייתה מצדו הרחב.

סגנון בנייה זה נקרא בפי החוקרים "הבית הערדי", והוא משמש אב טיפוס לבניינים דומים מאותה תקופה שנמצאו באזור. הסברה היא שבבתים אלה התגוררו תושבים שכינויים הוא "האיש הערדי", המתאפיין בגוו זקוף, וביכולת מרשימה של חריטה על שברי חרסים. במצודה שבראש התל נמצא מקדש ישראלי שתוארך לתקופת הברזל השנייה.

"יקב יתיר"

בסמוך לתל ערד הוקם בשנת 2000 על ידי כורמי האזור בשיתוף עם יקבי כרמל, יקב קטן ואיכותי המשתמש בענבי הכרמים שגדלים באזור וזכה כבר לפרסים בינלאומיים על

איכות היינות המיוצרים בו, ביקור במקום מחייב תיאום מראש . -

"פארק ערד" נסיים את ביקורנו בתל ערד ונמשיך בנסיעה לעבר כביש מספר 31 – באר שבע ערד -, נפנה מזרחה לעבר העיר ערד ולאחר כ – 5 ק"מ נגיע אל פארק ערד שנטעה הקרן הקיימת לישראל, לרווחת תושבי העיר. שטחו של הפארק כ- 340 דונם, ובשוליו הוכשר מסלול אספלט להולכי רגל ולרוכבי אופניים, שאורכו 770 מ'.

"סיפורה של העיר ערד"

נשוב אל כביש מספר 31 מזרחה ולאחר כארבעה ק"מ נוספים נכנס לתחומי העיר ערד. העיר שוכנת על רכס כידוד, על גבול מדבר יהודה בגובה של 600 מ' מעל פני הים מיקומה של העיר נותן לה יתרון גדול – אקלימה יבש ונוח מאד לאנשים הסובלים ממחלות קשיי נשימה כאסתמה. בתקופת המקרא הייתה ערד עיר כנענית, המוזכרת בספר במדבר פרק כ"א פסוק א: "וישמע הכנעני מלך ערד יושב נגב". הניסיון הראשון להקמת יישוב במקום נעשה בשנת 1921 כאשר קבוצה של חיילים משוחררים מהגדודים העבריים נחלו כשלון בניסיונם להקים יישוב במקום.

המטרה בתכנון חבל ערד, הייתה אכלוס השטח הריק בצפון מזרח הנגב.

צוות התכנון של חבל ערד, כולל העיר ערד, הוקם בשנת 1960 ובראשו עמד לובה אליאב ז"ל, אחד מחברי צוות זה היה בייגה שוחט, שלימים הפך לראש המועצה וראש העיר הראשון של ערד. העיר הוקמה בשנת 1962, כאחת משתי הערים החדשות בעלות תכנית אב כוללת.

מקימיה ישראלים ותיקים. עם השנים נקלטו בה קהילות של עולים מרומניה, יוצאי דרום אמריקה, עולים מארצות דוברות אנגלית, יוצאי חבר העמים, אתיופים ועוד.

בלבה של העיר נמצא את רובע אבישור, שתכנונו ייחודי: הרובע מכיל 600 יחידות דיור, להן חצרות סגורות הנותנות לבתים הגנה מפני הרוחות המדבריות החזקות, ומצלות על החצר. את הרובע חוצה רחוב להולכי רגל, משני צדדיו גני שעשועים ומבני ציבור. הרובע מוקף בכביש טבעתי היוצר הפרדה בין תנועת כלי הרכב, לתנועת

הולכי הרגל. דוגמא נוספת לתכנון ייחודי הייתה שכונת "בתי הפאטיו" שבלב רובע יעלים. ייחודן של יחידות אלה הוא בחצר רחבת הידיים, שנתחמה מכל עבריה בקירות גבוהים. המחשבה מאחורי תכנון זה, הייתה מתן אפשרות עתידית להגדלת שטח הדירה עם גידולה של המשפחה. מצער ששכונה זאת נמצאת בשנים האחרונות במצב של הזנחה. בכניסה לעיר נחלוף על פני, פארק הנשרים". זהו מתחם פיסולי, שבו פסלי עץ של נשרים, המוצבים על גזעי עצים גבוהים.

בעיר תוכננו שמונה מסלולי סיור משולטים המאפשרים בצד צעידה לתושבי העיר הנוהגים לצעוד, אפשרות למבקרים בעיר לטייל ולהכיר אזורים שונים בעיר, ביניהם מסלול סיור בין הפסלים הרבים שהוצבו במקומות שונים בעיר, מסלול סיור בטיילת הפסלים באזור המלונות שברחוב מואב המובילה אותנו למצפה מואב לידו פסל סביבתי של הפסל יגאל תומרקין, מכאן תצפית מרהיבה לעבר נופי מדבר יהודה וים המלח. סיור נוסף ברובע האמנים הנמצא באזור התעשייה בכניסה לעיר. מומלץ מאד לא להחמיץ בביקור בשני

מוזיאונים ייחודיים השוכנים האחד מול השני ברובע זה, והם: "מוזיאון הבובות", המעוצב בסגנון קומדיית "דל ארטה", המכיל עבודותיהם של שני אמנים תושבי ערד – מירי לייבוביץ ואדוארד שרוסטר. במוזיאון מוצגות בובות נדירות בעבודות יד, מחומרים שונים כעיסת נייר, פורצלן, טרהקוטה ופסלי ברונזה.

מוזיאון הזכוכית מעברו השני של הכביש, הוא הגשמת חלומו של פסל הזכוכית גדעון פרידמן, שפיתח טכניקות ייחודיות לפיסול בזכוכית. המוזיאון מארח בצד תצוגת הקבע מעבודותיו של פרידמן, תערוכות של אומני זכוכית אחרים המשתלבים בתצוגת הקבע.

מומלץ לבקר במוזיאון לתולדות ערד השוכן במרכז העיר. ערד משמשת בסיס לטיולים מגוונים בסביבה, הכוללים את מצדה, מדבר יהודה וים המלח. במקום קיימים תנאי אירוח הכוללים: 4 בתי מלון שניים מהם באזור המלונות שברחוב מואב, ושניים במרכז העיר. ואכסניית נוער ותיקה שעברה שדרוג בשנים האחרונות וכוללת חדרי אירוח משפחתיים, בצד חדרים לקבוצות נוער. בנוסף ניתן למצוא בעיר למעלה מעשרים חדרי אירוח פרטיים. פרטים על מקומות לינה, טיולים בעיר ובסביבותיה ניתן לקבל בתחנת המידע הממוקמת בתחנת הדלק בכניסה לעיר.

למטיילים הממשיכים מערד לעבר מצדה וים המלח, שתי אופציות. האחת - לאלה שסיימו את ביקורם בעיר יום קודם, מומלץ להשכים קום בשעה מאד מוקדמת ולנסוע לעבר בקעת קנאים למרגלות המצדה. צריך לדאוג לשלוח את הרכב שימתין לנו בצדה המזרחי של המצדה. נעלה למצדה בשביל הסוללה ונסייר באתר. בתום הסיור נרד ברגל בשביל הנחש,

או ברכבל לעבר מרכז המבקרים והמוזיאון שלמרגלות המצדה. בגמר הסיור נחזור לכלי הרכב ונשים פעמינו לאתרים נוספים לאורך הדרך, דרומה לעבר נווה זוהר והר סדום, אולי גם לעין תמר ונאות הכיכר. לחילופין נמשיך מהמצדה צפונה לאורך ים המלח, לעבר שמורת עין גדי, מצוקי דרגות, שמורת עין צוקים, קומראן ומשם דרך מעלה אדומים, לעבר ירושלים ומישור החוף. אפשרות נוספת לאחר הביקור בקומראן, להמשיך בכביש עוקף יריחו לעבר בקעת בית שאן ובקעת הירדן.

אפשר לרדת לעבר ים המלח בכביש מספר 31 מזרח, עד לצומת זוהר, ומשם צפונה בכביש מספר 90 לעבר אתר המצדה.

מסלול מספר 5 יער יתיר, הר עמשא, דריג'את, תל ערד, ערד, תל באר שבע, אנדרטת הנגב, דרך הפסלים ביער חצרים, מוזיאון חיל האוויר.

"דריג'את":

את ביקורנו ביער יתיר נסיים בביקור בכפר דריג'את. הכפר הוקם במחצית המאה ה-19, על ידי פלאחים מדרום הר חברון. הם הביאו אתם את תרבות החיים של מגורים במערות שנחצבו בצלע ההר, {צורת מגורים זו רווחת עד היום בדרום הר חברון}. לאחר הקמת המדינה נבנו בכפר בתי אבן שחלק מהתושבים מתגוררים בהם עד עצם היום הזה, אחרים כבר מתגוררים בבתים שנבנו בבנייה מודרנית. במשך שנים היה הכפר דריג'את, יישוב בלתי מוכר ולכן לא חובר לרשת החשמל הארצית, והחשמל סופק לבתים באמצעות גנראטורים. בשנת 2006 הוחל בתכנית ניסיונית לספק חשמל לתושבים באמצעות אנרגיה סולארית, הנקלטת בבתי

התושבים באמצעות קולטי שמש. כיום מקבלים חלק מבתי הכפר וביניהם מסגד, את אספקת החשמל בדרך זאת. ילידי המקום הם למעשה צאצאיהם של מייסדי הכפר במאה ה-19, ואיש מהם לא עזב מעולם את הכפר לצמיתות. בכפר אין אבטלה, ותושביו מתפרנסים מחקלאות, תיירות ומקצועות חופשיים.

אל דריג'את מגיעים בדרך יער העוברת בין בית היערן להר עמשא, וממשיכה לכפר, ומשם לעבר כביש מספר 80, סמוך לתל ערד. אחרי שסיימנו את ביקורנו בעיר ערד, נפנה מערבה על כביש מספר 31 עד לצומת שוקת. כאן נפנה שמאלה {דרומה}, לכביש מספר 60 נחלוף על פני היישוב עומר, ובצומת הראשונה נפנה שמאלה נחלוף על פני היישוב הבדואי תל שבע, ונמשיך עד לתל באר שבע.

"תל באר שבע": תל באר שבע, נמצא על גדתו הצפונית של נחל באר שבע, סמוך להתחברותו עם נחל חברון. התל מתנשא לגובה של 300 מ' מעל פני הים. בקעת באר שבע המזוהה עם "נגב יהודה" המקראי ומהווה יחד עם בקעת ערד אזור חיץ המפריד בין הרי יהודה בצפון, להר הנגב וסיני בדרום. בחפירות הארכיאולוגיות שנערכו במקום שרידים מתקופות שונות שהקדומה שביניהם מהאלף הרביעי לפני הספירה {התקופה הכלקוליתית}. מתקופה זאת נתגלו במקום בעיקר חרסים.

המקום נעזב במשך כאלפיים שנה, והממצאים הבאים במקום הם מהתקופה הישראלית, היא תקופת הברזל. ההתיישבות במקום בתקופה זאת נמשכה ברציפות 500 שנה, שבאו לידי ביטוי בתשע שכבות שנחשפו במקום. מהתקופה הקדומה ביותר נמצאו במדרון הדרומי של הגבעה קבוצת בורות שרובן

שימשו לאחסון תבואה, ובור ששימש למגורים בו נמצאו בין השאר כלי חרס ותנור בישול. בסמוך לשער העיר נחשפה באר מים, ההשערה היא שזוהי הבאר הנזכרת בספר בראשית פרק כ"א, פסוק ל"א – "על כן קרא למקום ההוא באר שבע כי שם נשבעו שניהם". מאוחר יותר נוספו למקום גם בתי אבן. במהלך המאה ה-11 לפני הספירה הוקם במקום יישוב חדש בו התגוררו כ-100 תושבים, ב-20 בתים מטיפוס "בית ארבעת המרחבים", - שלושה מרחבים מקבילים ומרחב רביעי ניצב להם. - החצר הפנימית שמשה כמכלאה לעדרי הצאן. בתקופת הממלכה המאוחדת - מלכות דוד ושלמה - גדל המקום והפך לעיר, שהייתה מוקפת בחומה כפולה המכונה "חומת סוגרים" ובשער כפול. הממצאים מראים שעקרונות התכנון של העיר נקבעו מראש. העיר שופצה בתקופת מלכות חזקיהו. ונשרפה כנראה בשנת 701 לפנה"ס במסעו של "סנחריב" מלך אשור. העיר נעזבה עד לסוף תקופת בית ראשון. במאות ה-4-5 {התקופה הפרסית}, נחפרו עשרות בורות שנועדו לאחסון תבואה לחיילים, ולמספוא לסוסים. במאות ה-2-3 לפנה"ס {התקופה ההלניסטית}, הוקם במקום מקדש. בתקופתו של הורדוס { המאות ה-1 לפנה"ס ועד למאה ה-1 לספירה}, הוקמה מצודה גדולה, בתוכה בית מרחץ, שתי בריכות מטויחות ממבנה זה ניתן לראות במקום גם כיום. במאות 2-3 לספירה נבנתה במקום מצודה בצורת מעוין, ששופצה בתקופה הערבית הקדומה { מאות 7-8 לספירה}. מאוחר יותר ננטש המקום והוקמה מחדש על ידי התורכים בסביבות שנת 1900. ב - 31.10.1917, נכבשה העיר על ידי יחידת פרשים אוסטרלים וניו - זילנדים "דבזיית אנזק" מהצבא הבריטי. על באר שבע הישראלית בהמשך.

" אנדרטת חטיבת הנגב "

נצא מתל באר שבע נחזור לכביש הראשי נחצה את הרמזור לעבר הגבעה הצופה על מרחבי הנגב, עליה ממוקמת האנדרטה, המנציחה את חללי חטיבת הנגב במלחמת השחרור, הוקמה בשנת 1967 על ידי הפסל דני קרוון. כל אחד מחלקיה של האנדרטה, מסמל אירוע בתולדות החטיבה, או אזכור של קרבות בהן נטלה החטיבה חלק: על קיר הכניסה המוביל לאנדרטה, חקוקים סמלה של החטיבה ושמות חטיבות נוספות שנטלו חלק בקרבות לשחרור הנגב, בצד סיכום קצר של תולדות החטיבה, עד למלחמת השחרור. חלק נוסף מעוצב כמשלט בו תעלות חפורות בבטון, בהן ניתן לצעוד ולהפנים את הדרך בה לחמו חיילי החטיבה. את המשלט מעטרים "גרפיטי", בעזרתו מובעים געגועי הלוחמים הביתה. חלק נוסף של האנדרטה, היא אמת מים המסתיימת בבאר המסמלת את מאבק החטיבה לשמירת קווי המים ליישובי הנגב. במרכז האנדרטה נמצאת כיכר המבצעים, בה מוטבעות תשע מפות קרב המפרטות את מבצעי החטיבה, כגון: מבצע "יואב" לכיבוש באר שבע, מבצע "לוט" לכיבוש סדום ומבצעים אחרים. שני מבנים נוספים באנדרטה הם: מבנה דמוי כנף ציפור, המסמל את עם ישראל, ופס בטון ארוך ומבוטר, המסמל את הנחש המצרי המנסה ללא הצלחה לפגוע בציפור. "כיפת הזיכרון, הינו מבנה מרשים במיוחד, על קירותיו חקוקים שמות הנופלים, בצד אירועים מיוחדים במהלך מלחמת העצמאות. בתקרה חורים דרכם חודר האור. חורים אלה אמורים לסמל נקבי כדורים כמו גם את שמי הנגב הזרועים בכוכבים. רצפת הבטון של המבנה מכוסה בקווים ישרים המצטלבים זה בזה. העומד על אחד הקווים שיצמיד

אוזנו לקיר, ישמע את דבריו של העומד בקצהו השני של הקו, וידבר אל הקיר. בצמוד לכיכר המבצעים ניצב מגדל גבוה, מנוקב בחורי כדורים, המסמל את מגדלי המים ביישובים הנצורים. מראש המגדל תצפית יפה על בקעת באר שבע, והעיר באר שבע וסביבתה.

" דרך הפסלים ביער חצרים "

נסיים את ביקורנו באנדרטה נחזור לרכבים, ניסע בשדרות טוביהו, ונעקוב אחרי השלט המכוון ל "מוזיאון חיל האוויר" , ליד מלון נאות מדבר נפנה שמאלה לשדרות יגאל ידן, ונפנה מערבה, לרחוב ג'ו אלון, נפנה שוב מערבה לכביש מספר 2357, המוביל לעבר חצרים. לאחר נסיעה של כ- 6 ק"מ נגיע לשלט המכוון אותנו ל "דרך הפסלים".

דרך הפסלים העוטפת את קיבוץ חצרים שבנחלת שבט שמעון, שהוא אחד מ-11 הנקודות שעלו על הקרקע בנגב במוצאי יום הכיפורים 6 באוקטובר 1946, נמצאת בשפלת הנגב, שממערב ומדרום לבאר שבע. זהו אזור מדברי המתאפיין בגבעות המתנשאות לגובה שבין 200-400 מ' מעל פני הים. הצמחייה באזור היא צמחיית שיחים מדבריים. נחל באר שבע הוא הנחל הגדול באזור אליו מתנקזים מהרי הנגב, מדבר יהודה והר חברון. הנחל חוצה את העיר באר שבע ומתנקז בסופו של דבר לנחל הבשור. השם חצרים מופיע במקרא, ופירושו הוא מכלאות צאן, המוקפים בגדרות אבן. נצטט כאן דוגמא אחת מספר יהושע פרק י"ט פסוק ח': " וכל החצרות אשר סביב הערים האלה".

במלחמת העולם הראשונה, הכיר הצבא התורכי בחשיבות האסטרטגית של האזור, והקים באזור קו ביצורים, נגד הצבא הבריטי המתקדם מכיוון עזה וסיני. צבאותיו של הגנרל

הבריטי מוריי, נכשל בניסיונו לכבוש את עזה, והוא הוחלף על ידי גנרל אלנבי. אלנבי קיבל את המלצתו של גנרל מוריי והסיט את המתקפה לעבר באר שבע. ב- 3 באוקטובר 1917, לאחר פעולת הסחה וניתוק הדרכים לעיר, פתחו הבריטים בהתקפה, אותה הובילה דיביזיית "אנזק", שהייתה מורכבת מחטיבות של פרשים, ילידי אוסטרליה וניו זילנד, וכבשה את העיר באר שבע, כמעט ללא אבדות. המטייל בשטח יכול לראות בשטח עד היום, עמדות חפורות, תעלות קשר ושרידי פגזים.

בראשית שנות ה-50 החלה קק"ל בנטיעות שמטרותיה היו, מניעת סחף הקרקע והשבחתה, בצד יצירת ריאה ירוקה לתושבי העיר. הנטיעות עליה ניצח חבר קיבוץ חצרים, ישראל קוסיף, מתאפיינות במגוון העצים, הכוללים: מיני אשל, אקליפטוס ומיני שיטה שיובאו מאוסטרליה, שיטה סלילנית, שיטת הנגב, שיזף, חרוב, ינבוט לבן ומיני עצי בוסתן. במסגרת פעילות זאת חוסל ושוקם אתר הפסולת המוצקה שהשתרע בין קיבוץ חצרים, למוזיאון חיל האוויר. אורכה של דרך הפסלים, כ-2.5 ק"מ, לצידה הוצבו פסלים, שכל אחד מהם מביע התייחסות של האמן, לסביבה ולמרחב. נציין מספר אתרים בדרך הפסלים:

בכניסה לאתר נמצא מעין תיבת דואר, עם דפדפות "צל הנוף" של קק"ל עם מפת מסלול בדרך הפסלים.

"באר עלי אבו יחיה"

חמולת אבו יחיה היא חמולה בדווית גדולה שהתגוררה באזור עד מלחמת ה עצמאות. ברשותה היו שתי בארות שנחפרו בשנות העשרים של המאה

העשרים. עומקה הוא 30 מ', והמים נשאבו מתוכן באמצעות מנוע והוזרמו לבריכת אגירה סמוכה. ראשוני הקיבוץ רכשו בשנים הראשונות את המים מידי חמולה זו. אחת הבארות שרדה עד היום ומסביבה נטועים עצי בוסתן שנשארו מהתקופה שלפני קום המדינה. "גבעת הרדאר"

בתקופת הכוננות שלפני מלחמת ששת הימים, שכנה על אחת הגבעות, יחידה של צה"ל, שהפעילה תחנת רדאר. במהלך מלחמת ששת הימים, מצאו חיילי צה"ל שכבשו את אל – עריש, פקודות מצריות להפצצת הגבעה. "פארק הלס"

מישורי הלס של האזור מהווים בית גידול טבעי ובלעדי, של כמה מיני בעלי חיים וצמחים, ביניהם: לטאה בשם שנונית באר שבע, חוברה, רץ המדבר, קיפוד החולות, ירבוץ גדול, ואחרים. הקרן הקיימת לישראל, בשיתוף עם רשות שמורות הטבע, מתכננת להקים באזור שמורה שתקרא "פארק הלס". נטייל ברכב וברגל לאורך המסלול עד ליציאה נוספת לכביש 2357. המעוניינים יוסיפו לטיול את מוזיאון חיל האוויר הנמצא בסמוך, והאחרים יחזרו לכביש מספר 25 בדרכנו הביתה.

סוף דבר:

כאן מסתיימים המסלולים שלנו, האזור כולו רווי באתרים רבים נוספים, מתקופות קדומות, מראשית ההיסטוריה של העם היהודי ועד אתרים מתקופות קרובות יותר, של תקופת המאבק על המדינה שבדרך. פשוט: "לך, לך למדבר, הדרכים יובילו".

מקורות:

דפדפות "צל הנוף" ו "דף למטייל" בהוצאת קק"ל

"מסלולי טיול" בהוצאת החברה להגנת הטבע

"ויקפידיה" האנציקלופדיה החופשית

"המדריך הירוק" בהוצאת קק"ל

"דפדפות אתרים" בהוצאת רשות הטבע והגנים

